

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

ІНІ історії і філософії

Кафедра історії та етнології України

Георгізов Г. М.

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

Черкаси – 2014

УДК 94(477) “800/2000”
ББК 63.3 (4 Укр.)
Г 36

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту історії України НАН України
О. І. Гуржій

доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології
України Черкаського національного університету ім. Б.
Хмельницького
Ю. П. Присяжнюк

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та
етнології України Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
О. О. Драч

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського національного університету імені Богдана
Хмельницького (протокол № 10 від 24 червня 2014 р.)*

Георгізов Г.М.

Г 36 Методичні рекомендації до семінарських занять студентам заочної
форми навчання з курсу «Історія України» / Г. М. Георгізов. – Черкаси : Вид.
відд. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2014. – 70 с.

УДК 94(477) “800/2000”
ББК 63.3 (4 Укр.)
Г 36

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія України» має значне науково-теоретичне та практичне значення в процесі підготовки бакалавра історії. Під час вивчення курсу майбутній фахівець ознайомлюється з історією соціально-економічного та політичного розвитку України, з етапами виникнення державності, а, іноді, і з причинами її знищення; змінами в соціальній структурі населення, діяльністю відомих політичних діячів, особливостями духовної культури, місцем і роллю народів, що населяли територію України протягом княжої доби – Київської Русі IX–XIII ст., польсько-литовської доби XIV–XVII ст., козацької доби XVII ст. – 1775 р., доби національного відродження XIX–XX ст.

Згідно з навчальним планом курс «Історія України» вивчається в обсязі 108 години протягом 1-го семестру. Дані методичні рекомендації охоплюють матеріал, який вивчається на першому курсі заочної форми навчання і складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки спеціаліста напряму 6.010101 Дошкільна освіта, 6.010102 Початкова освіта, 6.010106 Соціальна педагогіка, 6.010201 Фізичне виховання, 6.020107 Туризм, 6.020205 Образотворче мистецтво, 6.020301 Філософія, 6.020303 Філологія (переклад: романо-германські мови), Філологія (переклад: слов'янські мови), Філологія (українська мова та література), Філологія (Мова і література (російська і англійська)), Філологія (німецька, англійська мови та література), Філологія (англійська, німецька мови та література), 6.030102 Психологія, 6.030103 Практична психологія, 6.030301 Журналістика, 6.030303 Видавнича справа та редагування, 6.030402 Правознавство, 6.030501 Економічна теорія, 6.030502 Економічна кібернетика, 6.030503 Міжнародна економіка, 6.030504 Економіка підприємства, 6.030509 Облік і аудит, 6.030601 Менеджмент, 6.040101 Хімія, 6.040102 Біологія, 6.040106 екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування, 6.040201 Математика, 6.040203 Фізика, 6.040301 Прикладна математика, 6.050101 Комп'ютерні науки, 6.050103 Програмна інженерія, 6.050202 Автоматизація та комп'ютерно інтегровані технології, 6.130102 Соціальна робота, 6.140101 Готельно-ресторанна справа. У 1 семестрі на аудиторні заняття відведено 12 год., з них: лекції – 6 год., семінарські заняття – 6 год. Самостійна та індивідуальна робота – 96 год. Порядок вивчення курсу визначено робочою програмою.

Необхідні знання та навички опановуються студентами шляхом проведення з ними навчальних занять у формі лекцій, семінарських занять, а також індивідуальних занять, консультацій і самостійної роботи.

Готуючись до семінарських занять з курсу, студенти повинні усвідомити, що історія України тісно пов'язана з долею загальнолюдської цивілізації – того шляху, яким повинна була розвиватись людська історія у тисячоліття після падіння великого Риму. Європейський феодалізм став фактичним виходом з кризи, що охопила Захід з утворенням Римської імперії на рубежі нашої ери. Майже в той же самий час відбуваються значні зміни суспільно-політичного устрою і у народів, що заселяли територію України, і хоча процеси творення нової суспільної парадигми, яку сучасники називають Європейською цивілізацією, в усіх народів Європи йшли паралельними шляхами – новітня доба довела переваги західної культури. Історія України є певним ключем до розуміння проблем всього неєвропейського світу. В цьому актуальність її дослідження, причому дослідження, яке б не зводилося до вписування історії східноєвропейських культур до європоцентристських схем, що не раз відбувалося в минулому і, що виправдовувалося необхідністю зберегти єдність всесвітньо-історичного процесу.

Студенти повинні з'ясувати, що початок територіальної експансії князів Київської Русі був продиктований соціально-економічним алгоритмом, який знайшов своє відображення у так званій епосі норманських завоювань IX–X ст. Шлях, яким розвивалась

Русь полягав у постійному підвищенні ефективності політичної та економічної сфер життя за рахунок тотальної концентрації додаткового продукту. В подальшому цей додатковий продукт переходив у створюваний державою адміністративний апарат, військовий, поліцейний та політичний інститути, науку та культуру, що в свою чергу вимагало від правителів постійного розширення підконтрольних їм територій і дешевої робочої сили.

Важливо, щоб студенти усвідомлювали, що у XIII ст., коли у європейців розпочався період активного торгівельного та культурного зростання, Київська Русь зазнала нападу монголо-татар та встановлення ними повного контролю над територією Русі. Не меншого значення мало й те, що студенти повинні зрозуміти складність суспільного розвитку України у польсько-литовську добу XIV–XVII ст., коли політичний та культурний розвиток мав односторонній характер – Велике князівство литовське та Королівство Польща потребували природних та людських ресурсів України, але практично не мали того, що було потрібно Україні.

Розкриваючи питання семінарських занять, студенти повинні пам'ятати, що на відміну від суспільно-політичних та національних рухів у Західній Європі, де виключно володіння приватною власністю, та її певний обсяг у окремої людини, визначали його соціальне положення у суспільній ієрархії, в Україні, наперододні Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., панувала інша ситуація. В європейських державах визначальним суспільним принципом нового часу було створення національних держав з певними ознаками суспільної демократизації, на основі якої людина отримувала легітимізацію свої прав. В Україні цей процес гальмувався відсутністю національної держави та поступовою полонізацією національної еліти.

З'ясовуючи особливості розвитку України в XVII–XVIII ст., студентам варто прослідкувати визрівання в надрах українського народу, нової тенденції – національного модернізму, який в епоху нового часу змінив культурне обличчя майже всього народу. У XVIII ст., незважаючи на обмеження політичної, культурної, релігійної, та економічної свободи, українська історія показала динамічний розвиток та могутній потенціал. Після третього поділу Польщі у 1795 р. цей процес призвів і до тривалого незалежного розвитку Західної та Надніпрянської частин України. Для народу України ця культурна аутентифікація припинилася лише після підписання Акту злуки 22 січня 1919 р. і вплинули майже на всі сфери суспільного життя: економіку, суспільно-політичні структури, освіту, науку і техніку.

Об'єктивно оцінити характер подій в різних регіонах України у період з VIII по XXI ст. студентам дозволить відмова від дихотомічного погляду на історію України, як недосконалу частину Європейського Заходу. Причини такої дихотомії слід шукати саме в Європі, бо східноєвропейські народи динамічно розвивались не лише у період середньовіччя, але й протягом XVII–XX ст. Українці шукали свій шлях. Він не повторював і об'єктивно не міг повторювати шлях розвитку Заходу. Протягом всього історичного періоду народ України створив свої цінності, і свято у них повіривши збудував свою незалежну державу.

Для неупередженої оцінки подій минулого студентам необхідно добре уявляти цивілізаційний фундамент традиційного українського суспільства, його орієнтацію, систему цінностей, пріоритети, структури, розібратись в питаннях релігії, культури, менталітету.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття № 1

Тема: Державоутворення на українських землях до IX ст.

Русь у IX–XII ст. Галицько-Волинська держава
(XIII – перша половина XIV ст.)

(2 години)

***Мета:** дослідити предмет і завдання курсу, його місце в системі вузівського навчання; місце середньовічної історії Київської Русі в європейській і світовій історії; проаналізувати проблеми періодизації середньовічної історії Київської Русі; проблеми географічної, релігійної, економічної періодизації регіонів Русі; з'ясувати наслідки конвергенції (зближення) цивілізованих і слов'янських політичних структур та їх європейський аналог, що знаходилися у стані перетворення; характеристика основних джерел і методів роботи над ними під час вивчення курсу; дослідити основні категорії та поняття української медієвістики.*

План

1. Виникнення держави Русь. Версії походження Київської держави.
2. Внутрішня і зовнішня політика київських князів.
3. Русь на історичному етапі роздроблення.
4. Галицько-Волинська держава.

Понятійний апарат:

Варяги, шлях із варяг угреки («Грецький шлях»), Перун, Велес, Сварог, Дажбог, Ярило, дружина, «Іду на ви», Царьгород, ладдя, посад, «Руська правда», християнство, язичники, погани, Володимир Святитель, Ярослав Мудрий, уроки, погости.

Теми рефератів:

«Русь» і «Україна»: проблеми походження; Київська Русь в системі міжнародних відносин; Данило Галицький як історична особа.

Методичні рекомендації:

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні усвідомити, що термін *Київська Русь* у сучасній історіографії використовується як для позначення єдиної держави, що проіснувала до середини XII століття, так і для ширшого періоду середини XII–середини XIII століть, коли Київ залишався центром країни і керування Руссю здійснювалося єдиним князівським родом на принципах «колективного сюзеренітету». При вивченні даної теми слід врахувати те, що центром східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ і тому у історичній літературі Русь отримала назву «Київська Русь».

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що у вітчизняних писемних джерелах ця держава називається «Руською землею» або «Руссю», в іноземних – «Руссю». Відповідно й народ цієї країни називали «руським». Однак цей термін не був одвічним іменем всього народу країни. Широкого вжитку він набув тут лише від IX–X ст. Уперше в давньоруському літописі він з'являється в тексті, що стосується 852 року: «Нача ся прозывати Руская земля». Походження терміна «русь» є предметом дискусій істориків. За цей час викристалізувалося щонайменше 3 теорії: перша, згідно з якою етнонім «русь» має місцеве середньодніпровське походження, друга, за якою цю назву було запозичено слов'янами у скандинавів, і третя, яка, однак, нічого не говорить про безпосереднє

походження терміна, але схильна тлумачити його як назву лише верхівки східнослов'янського суспільства.

Необхідно вказати і на те, що деякі дослідники, такі як Б. Рибаків, вивчаючи літописи, дійшли висновку, що полянський союз племен взяв собі за самоназву ім'я одного з племен, які об'єдналися в ньому. Чимало науковців схилиються до тієї точки зору, що пов'язує назву «Русь» із фінською назвою шведів – «Ruotsi». Німецький славіст Л. Мюллер виводив походження терміна «русь» від скандинавського етноніма «Ruder». Вказуючи на значну звукову розбіжність між термінами «рудер» і «русь», він вважав, однак, що термін «русь» вживався не як самоназва скандинавів, а лише як слов'ян, еквівалент їхньої справжньої самоназви. Історики, котрі відстоюють північне походження назви «Русь», часто апелюють до авторитету «Повісті временних літ», у якій говориться: «Отъ варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѹша словене». Далі слід розглянути проблему, яка базується на тезі про іраномовне походження терміна «русь», що аргументується в дослідженнях відомого іраніста В. Абаєва. Згідно з ними, етнонім «русь» відповідає перському «ruxs», що означає саяво, або осетинському «ruxs» – «rox» – світлий.

Розглядаючи друге питання семінару варто вказати і на те, що значних успіхів Русь досягла, як в середині держави, так і на міжнародній арені. Одним із важливих заходів Олега (882–912 рр.) була політика спрямована на захист міжнародних інтересів держави. Цій меті слугувала данина, що забезпечувала мирне співіснування з сусідами. Данина була своєрідним договором про «мир і дружбу». У такий спосіб підтримувались стосунки з варягами (данина 300 гривень) та уграми (данина 10 тис. марок), з якими Олег порозумівся оскільки вони проходили через землю Русі на Захід. Компенсацією за ці матеріальні витрати стала данина, яку Візантія виплачувала Русі «заради миру» за договорами 860–874 рр. з часів Аскольда. У «Повісті минулих літ» описано похід Олега на Царгород 907 р. У 911 р. було підписано новий, значно вигідніший і ширший договір.

Слід відзначити, що наступник Олега князь Ігор (912–945 рр.) продовжував справу свого попередника, хоч і не так вдало. Перш за все він приборкав непокірних древлян, приєднав землі тиверців та уличів між Дністром і Дунаєм. Двічі ходив на схід: 913 р. за угодою з хозарами пройшов до берегів Каспійського моря і дістався Баку. 943 р. ходив на багаті мусульманські міста Кавказу, де захопив велику здобич. За Ігоря було поновлено договори з Візантією у 941 та 944 рр.

Студенти повинні звернути увагу на те, що вдова князя Ігоря Ольга (945–964 рр.) виявила глибоке розуміння міжнародної ситуації в Європі. 957 р. здійснила важливий державний візит до Візантії, встановила з нею досить дружні відносини, відновила військовий союз. Вона також зуміла встановити дипломатичні зв'язки з Німеччиною 959 р. Таким чином, за складних зовнішніх і внутрішніх обставин вона здійснювала обережну, виважену політику, тримала державну систему в міцних руках, не давши їй розвалитися чи ослабнути, а також вела мудру й ефективну дипломатичну діяльність.

Не менш важливим для аналізу теми є й те, що значно розширилася Русь, зросла її могутність та міжнародна вага за часів сина Ігоря князя Святослава (964–972 рр.). Внаслідок походу 964–965 рр. Русь розгромила великий Хазарський каганат, що дало можливість закріпитися у межиріччі Волги і Дону. 968 р. починається перший балканський похід Святослава. У битві під Доростолом болгари зазнали поразки, руські війська оволоділи багатими придунайськими містами і захопили Східну Болгарію.

Необхідно вказати, яким чином у роки правління князя Володимира (980–1015 рр.) відбулось продовження політики його батька Святослава. Уже 979 р., прямуючи з дружиною з Новгорода на Київ, дорогою князь завоював Полоцьке князівство і приєднав його до Київської держави. У 981–993 рр. було здійснено кілька вдалих походів: було остаточно підкорено непокірні племена в'ятичів і радимичів, відвовано у польських королів давньоруські червенські міста (Червен, Белз та ін.). Також він оволодів частиною землі литовського племені ятвягів, де збудував місто Берестя (Брест), захопив Херсонес

(Корсунь) у Криму, що належав Візантії, здійснив вдалий похід у Закарпаття тощо. У кінці Х ст. в межах Київської Русі було об'єднано всі східнослов'янські племена. Однак найбільш ефективним і далекоглядним заходом князя Володимира, спрямованим на укріплення влади, зміцнення єдності держави, на піднесення моральної та культурної зрілості тогочасного суспільства, було здійснення низки релігійних реформ і запровадження християнства у 988 р.

Не меншим авторитетом в історії Русі став князь Ярослав (1019–1054 рр.), який відзначався глибоким державним розумом, любов'ю до книг, за що і був прозваний Мудрим. Він продовжував справу батька зі зміцнення Київської держави, справу подальшого зростання її міжнародної ролі. Перш за все запроваджувалася лінія на розширення меж країни. 1030 р. він підпорядковує своїй владі західний берег Чудського озера, де засновує місто Юр'їв (тепер Тарту). Приєднуються ще кілька фінських племен і їхні території на північному сході. 1031 р. у Польщі було відвойовано червенські міста, захоплені нею 1018 р. під час міжусобиць. 1036 р. під Києвом вдалося остаточно розгромити печенігів. За Ярослава 1043 року було здійснено останній похід на Візантію. Відносини з Візантією стали покращуватись, і 1052 р. остаточно утвердився мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя Всеволода Ярославича з візантійською царівною. У середньовічній Європі ознакою престижу династії була готовність панівних груп сусідніх країн вступити з нею у шлюбні зв'язки, і в цьому авторитет Ярослава був великим. Його називали «тестем Європи». Дружина його була шведською принцесою, одну з його сестер узяв за себе польський король, іншу – візантійський царевич. Поряд із цим кілька його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж за французького, норвезького й угорського королів. Продовжуючи справу батька, Ярослав надає пріоритетного значення зміцненню внутрішньополітичного становища. Таким чином, Ярослав багато зробив для вдосконалення державного і політичного ладу. З цією метою було вироблено і кодекс законів «Руська правда».

Студенти повинні звернути увагу на те, що після смерті Ярослава почався етап тривалих міжусобиць, коли до влади приходили по черзі ті чи інші Рюриковичі. Справи ускладнювалися через відсутність єдності серед князів. Зростала кількість князів-ізгоїв, тобто тих, хто залишився без престолів і земель, що відійшли до старших у роді. З метою владнати суперечності і спільно виступити проти кочовиків з ініціативи князя Переяславщини Володимира Мономаха і князя Київського Святополка 1097 р. у Любечі, біля Києва, було проведено з'їзд князів де було прийнято постанови-ухвали: перша про те, що кожен князь володіє своєю вотчиною, тобто спадщиною батька; друга ухвала визначала встановлення союзу князів для оборони і відповідальність за його порушення покладалася на все зібрання князів; третя ухвала встановлювала союз князів проти половців і заборону приватних угод з кочовиками.

Розглядаючи четверте питання семінару варто вказати на те, що існував ще один аспект проблеми політичної роздрібненості. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства або ротації Ярослава Мудрого княжі роди дедалі глибше пускали коріння у своїх батьківських землях. Протягом XII ст. виникло від 10 до 15 таких удільних князівств, найбільшими з яких були Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Чернігівське та Смоленське. Галицько-Волинське князівство (1199–1349 рр.) було одним з найбільших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. Князівство проводило активну зовнішню політику в Східній і Центральній Європі. Головними суперниками його були Польща, Угорщина, половці, а з середини XIII століття – Золота Орда і Литва. Для протидії агресивним сусідам Галицько-Волинське князівство неодноразово укладало союзи із католицьким Римом, Тевтонським Орденем. Перед монгольською навалою на руські землі Галицько-Волинське князівство встигло значно розширити свої кордони. У 1238 р. Данило Романович повернув північно-західні землі Берестейщини, зайняв місто Дорогочин на півночі, який перебував у володінні добжинських хрестоносців, а також у

1239 р. приєднав до своїх земель Турово-Пінське і Київське князівства на сході. З приходом монголів позиції галицько-волинських князів похитнулися. У 1240 р. азійські полчища взяли Київ, у 1241 р. вторглися до Галичини і Волині. Потрапивши у залежність від монголів, князь Данило спрямував свій зовнішньополітичний курс на утворення антиординської коаліції держав. З цією метою уклав союзи із Польщею, Угорщиною, Мазовією і Тевтонським Орденем, захопив ятвязькі землі, Чорну Русь у 1250–1253 рр., чим ліквідував загрозу нападів литовців на Волинь. У 1253 р. Данило прийняв у Дорогочині титул «Короля Русі» від папи Інокентія IV, який обіцяв організувати хрестовий похід проти монголів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що після смерті Юрія II (1325–1340 рр.) почався кінець незалежності Галицько-Волинського князівства. Це був період боротьби за Галичину і Волинь, який закінчився поневоленням цих земель сусідніми державами. На Волині був визнаний князем Любарт-Дмитро, син литовського князя Гедиміна, у Галичині реальну владу захопили місцеві бояри на чолі з Дмитром Дядьком. У 1349 р. польський король Казимир III організував проти Галицько-Волинського князівства великий похід, захопив галицькі землі і розпочав війну з литовцями за волинські. Довготривалий конфлікт між Польщею і Литвою закінчився у 1392 р. тим, що Галичина з Белзькою землею і Холмщиною була анексована Польським королівством, Волинь – Великим князівством Литовським. Галицько-Волинське князівство остаточно перестало існувати.

Контрольні питання:

1. Охарактеризувати соціально-економічну, етнополітичну та культурно-релігійну ситуацію в середньовічних країнах Європи у часи становлення Київської Русі.
2. У чому причини релігійних реформ Володимира Великого?
3. Як і коли завершилося формування територіальних меж держави Рюриковичів?
4. Вказати на особливості державного устрою східних слов'ян у IX–XI ст.
5. Проблеми політогенезу слов'янських племен Наддніпрянщини?
6. Які особливості має періодизація середньовічної історії Київської Русі?
7. Чому у XI ст. починається активізація церковного питання на Русі?
8. Які причини і наслідки початку феодалізації державної власності на землю у Київській Русі?
9. В чому були причини відсутності процесу консолідації князівської влади на Київському столі?
10. Доведіть, що головним політичним інструментом середньовічної руської держави була дружина.
11. Коли відбулися зміни етнічної карти Київської Русі?
12. Проаналізуйте релігійно-ідеологічні доктрини: католицизм, православ'я, іслам, юдаїзм.
13. У чому були причини економічного та технологічного домінування князівської влади?
14. Який характер мала система державної власності у Київській Русі?
15. Який період ми можемо вважати початком середньовічної історії України?
16. У чому полягає суть поняття «традиційна Русь»?
17. Коли і чому почала руйнуватися політична цілісність Київської Русі?
18. У чому причини зростання та розквіту Галицько-Волинської держави?
19. Поясніть у чому полягають досягнення Данила Галицького.
20. Поясніть, коли відбулася і які мала наслідки коронація Галицько-Волинського князя?

Література та джерела

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Галицько-Волинська держава: історія, постаті, культура : бібліогр. покажч. / ОУНБ ім. І. Франка / Уклад. В. Дволітка. – Івано-Франківськ : Ви-во НІФУ, 2009. – 64 с.

4. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / М. П. Дешевицын (пер. с фр.) / Г. де Рубрук. – М. : Белфакс, 2000. – 76 с.
5. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
6. Джувейни. Чингиз-хан. История завоевателя мира / Пер. Е. Е. Харитонов. – М. : ЭКСМО, 2004 – 345 с.
7. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
8. Иоанн де Плано Карпини, архиепископ Антиварийский. История Монгалов, именуемых нами Татарами / Ред., вступ. статья, примеч. Н. П. Шастиной / де Плано Карпини. – М. : Государственное издательство географической литературы, 1957. – С. 23–83.
9. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
10. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
11. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
12. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
13. Історія України ХХ–початку ХХІ століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
14. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
15. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
16. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
17. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
18. Котляр М. Галицько-Волинська Русь у ХІІІ ст. / М. Котляр // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 23–40.
19. Котляр М. Давньоруська держава кінця ХІ–поч. ХІІст. / М. Котляр // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 33–49.
20. Котляр М. Ф. Русь язичницька. Біля витоків слов'янської цивілізації / М. Котляр. – К. : Ви-во ІІ АНУ, 1993. – 170 с.
21. Котляр М. Формирование территории и возникновение городов Галицко-волинской Руси в IX–XIII вв. / М. Котляр. – К. : «Наукова думка», 1984. – 178 с.
22. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1984. – 150 с.
23. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
24. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
25. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
26. Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. / О. П. Моця. – К. : «Наукова думка», 1993. – 130 с.
27. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця. – К. : Ви-во ІІ АНУ, 1996. – 181 с.
28. Новгородская первая летопись по Синодальному списку (ГИМ, Син. 786, XIII–XIV вв.) / Под ред. А. Н. Насонова /. – М. : Из-во Академии наук СССР, 1950. – 576 с.
29. Присяжнюк Ю. П. Русь достеменна. Авторський курс лекцій з української історії: Навч. посібник / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2004. – 150 с.
30. Пуцько В. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського / В. Пуцько // УІЖ. – 1998. – №5. – С. 33–49.
31. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. А. К. Арндса и др. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 670 с.
32. Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – К. : Альтернативи, 2004. – 158 с.
33. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
34. Тихомиров М. Древнерусские города / М. Тихомиров. – М. : Из-во АН СССР, 2004. – 358 с.
35. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. Толочко. – К. : «Наукова думка», 1992. – 253 с.
36. Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. Толочко. – К. : «Наукова думка», 1980. – 170 с.
37. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К. : «Наукова думка», 1996. – 180 с.
38. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. П. Толочко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 190 с.
39. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.
40. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : «Генеза», 2005. – 380 с.

Семінарське заняття № 2

Тема: Україна в Литовсько-польську добу
(друга половина XIV – перша половина XVII ст.)
(2 години)

Мета: простежити становище, зародження та розвиток суспільних відносин у пізньосередньовічній Україні. Зазначити причини та наслідки монгольського панування в Україні. Вказати на причини приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського у XIV ст. Визначити причини та наслідки підписання Литвою Кревської унії 1385 р. Визначити обставини, за яких існувала та зазнала роквіту Річ Посполита (1569–1795 рр.). Вказати на причини появи українського козацтва. Зазначити причини, наслідки та історичне значення існування Запорозької Січі.

План

1. Литовське проникнення на українські території. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Встановлення та розвиток польської адміністрації в Україні. Утворення Речі Посполитої. Соціальна структура суспільства та господарство в період польсько-шляхетського панування.
3. Витоки козацтва як наукова проблема. Формування козацтва як стану. Реєстрові набори козаків.
4. Запорозька Січ, її військова структура та політична організація.

Понятійний апарат:

Татари, Золота орда, Міндовг, Гидимін, Вітовт, битва на Синій воді, Кревська унія, Люблінська унія, Брестська унія, Віленсько-радомська унія, Литовські статuti, Байда, Дмитро Вишневецький, сейм, козаки, реєстровці, запорожці, посполиті, шляхта, кримчаки, католики, уніати.

Теми рефератів:

Ягайло та Вітовт: два напрямки державотворення Литовської держави; Магдебурзьке право в Україні; Запорозька Січ – козацька республіка: структура і організація.

Методичні рекомендації:

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні усвідомити, що утворення Великого князівства Литовського було пов'язане з об'єднавчими процесами серед ятв'язьких (литвин, жемайтійців, поляків і русів) племен для захисту проти агресивної політики Німецького Ордену. В 1230–1240 рр. ятв'язький князь Міндовг об'єднав частину земель литвин та русів у державу – Велике князівство Литовське. Формування території цієї держави почалось з приєднання Чорної Русі (землі над Німаном – Гродно та Слонім), а пізніше Полоцька, Вітебська, Смоленська та Чернігова.

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що саме за князя Гедиміна (1316–1341 рр.) відбулося зміцнення територіальної єдності Великого князівства Литовського, коли до нього було приєднано Мінськ, Оршу, Берестя, Пінськ, Туров, і коли відбувались спроби приєднати Київське князівство. Розкриваючи питання необхідно вказати і на те, що у Хроніці Литовській за 1322 р. згадується проте, як Гедимін захопив Житомир, Київ, Канів, Черкаси, Брянськ, Переяславль. Також у 1322 р. відбулась битва на річці Ірпінь, де з боку Русі брали участь князі переяславський Олег, луцький Лев,

брянський Роман, київський Станіслав і татари. Результатом перемоги литвин постала поява намісництва на чолі з князем Голшанським Мендоговом Алигимонтовичем.

Далі слід звернути увагу студентів на проблему, яка базується на тезі про «оксамитове приєднання» у XIV ст. за князів Гедиміна (1316–1341 рр.), Ольгерда (1345–1377 рр.) та Кейстута (1381–1382 рр.) до складу Великого князівства Литовського всіх білоруських та українських земель: Волинь та Чернігово-Сіверщина у 1357–1358 рр.; у 1363 року – Поділля; у 1362–1363 рр. – Київщина; Брацлавщина та Переяславщина. В результаті завоювання Київської Русі Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав Європи. Розглядаючи перше питання семінару варто вказати і на те, що з 1398 р. Велике князівство Литовське отримало назву – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, більшість населення якого становили слов'яни, які населяли 9/10 його земель, а самі литвини запозичують руську мову, культуру, закони (Руська правда) та звичаї.

Розглядаючи друге питання семінару варто розпочати з того, що для зміцнення внутрішнього та зовнішньополітичного становища Великого князівства Литовського у боротьбі з експансією Тевтонського ордену, посилення державної влади та централізації в 1385 р. Ягайло (князь литовський у 1377–1386 рр., король польський у 1386–1434 рр.) уклав Кревську унію з Польщею. Проте невдоволення частини литовської, та білоруської шляхти зближенням з Польщею призвели до початку другої громадянської війни, внаслідок якої Великим князем Литовським став – Вітовт (1392–1430 рр.). Він проводив політику «великого княжіння на всій Руській землі», розбудовує на півдні українських земель систему опорних укріплень (в Брацлаві, Черкасах, та ін. містах), ставить фортеці у південних степах (Дністровський лиман), здійснює у 1397–1398 рр. два переможних походи проти Золотої Орди. Під час князювання Вітовта значно поширилась українська територіальна колонізація на південь та схід, аж до Чорного моря.

Аналізуючи правління Вітовта слід відзначити, що поразка литовсько-руських військ 12 серпня 1399 р. у битві під Ворсклою перекреслила мрії князя про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі, а також після цієї поразки зупинилось становлення самостійної Литовсько-Руської держави й Вітовт вимушений був йти на зближення з Польщею. Студенти повинні звернути увагу на те, що зближення двох держав створило умови у 1401 р. для підписання Віленсько-радомської унії, що створила сприятливі умови для перемоги над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві (1410 р.), водночас сприяючи привласненню українських земель польським панством, поширенню в Україні польського шляхетського права та фільварково-панщинної системи. Ягайлу не вдалося створити єдину державу, але унія визначила процес зближення Великого князівства Литовського і Польщі й поступове зменшення ролі руських елементів у державі, що стало ще помітнішим із переходом у католицтво правлячої еліти.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що з прийняттям Радомської конституції 1505 р. зазнають остаточного оформлення органи станової монархії Великого князівства Литовського – двопалатний сейм (сенат, шляхетська ізба), шляхетські сеймики, що отримали право на законодавчу діяльність та деякі функції управління. Не менш важливим для розуміння студентами теми є й те, що виняткове становище шляхти та магнатів у державі та закріпачення селянства оформили Литовські Статути 1529, 1566, 1588 рр. Одночасно князівська влада проводила політику ліквідації автономних князівств на руських землях, адміністративної централізації. За адміністративною реформою 1564–1566 рр. державу було поділено на 13 воєводств; на українських землях утворено Київське, Волинське та Брацлавське воєводство.

Розглядаючи друге питання семінару варто звернути увагу студентів на те, що неспроможність протистояти тискові Московської держави в Лівонській війні (1558–1583 рр.), а також прагнення шляхти обмежити магнатів, зрівняти права з польською шляхтою дали поштовх до підписання у 1569 р. Люблінської унії, в результаті якої Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське утворило з Королівством Польським

федеративну державу – Річ Посполиту. У її складі Велике князівство Литовське зберігало певну автономію: свої органи управління, військо, фінанси, судочинство та державну «руську» мову. Одночасно розпочалось швидке опольщення та окатоличення, що відбувались на фоні переселення поляків, поширення польської мови та католицької релігії, домінування польської культури. Майже всі українські землі за Люблінською унією було включено до складу Польщі.

Звертаючись до третього питання семінару варто розпочати з того, що виникнення козацтва відбувається на південних кордонах Великого князівства Литовського наприкінці XV ст. Адміністрація та магнати в 1-й пол. XVI ст. в основному прихильно ставились до козацтва, як до вільних служилих людей нижчих прошарків; тут давалися взнаки прагнення зняти соціальну напругу, що виникала під час ревізій, а також необхідність оборони південних кордонів. В умовах турецько-татарської агресії в державі фактично не було створено систему оборони, бо така система вимагала постійної армії, великих податків, що могло посилити владу великого князя і привести до втрати станових привілеїв магнатів і шляхти. Шляхта розглядала козаків як союзників та як постійну силу, що вела боротьбу проти татар і турків.

Далі слід звернути увагу студентів на проблему, яка пов'язана з зародженням на початку XVI ст. козацтва, яке починає формуватись як самостійна сила в Україні, що діяла всупереч офіційній політиці польсько-литовського уряду стосовно Кримського ханства, Османської імперії, Московської держави. У 1550-х рр. діяльність старости черкаського і канівського Дмитра Вишневецького (1516–1564 рр.) сприяла виділенню козацтва в автономну, незалежну від держави організацію, що вела власну міжнародну політику та утворенню військово-політичного центру козацтва – Запорозької Січі. У 1560-х рр. козаки брали активну участь у війні Великого князівства Литовського та Московії. Уряд і гетьман Г. Ходкевич (1561–1572 рр.) використовували їх як гарнізони фортець, для розвідки, охорони. Козацькі загони підпорядковувались великому князю литовському. В 1568 р. створюється перший реєстр козаків – 300 чоловік, які служили князеві за плату. Після Люблінської унії політику щодо козацтва в Україні визначала Польща.

Розглядаючи четверте питання семінару варто вказати на те, що на Січі не було ні феодальної власності на землю, ні кріпосництва. На Запоріжжі панував не феодальний примус, а принцип найму. Запорозька Січ була обведена високими валами з частоколом і зрубами, на які ставилися гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені – казарми, де мешкали запорожці. Козацька зала на Січі, що звалася також кошом, нараховувала кілька тисяч (іноді її чисельність доходила до 10 тис.) озброєних козаків. Площа біля церкви була центром суспільно-політичного життя Запорозької Січі, де відбувалися Січові ради. Панівну верству становили не феодала, а власники великих промислів – старшина, яка зосереджувала у своїх руках адміністративну владу і судову, керувала військом і розпоряджалася фінансами. Вона представляла Запорозьку Січ у зносинах із зовнішнім світом. Усю старшину обирали на військовій козацькій раді, причому у виборах мало право брати участь усе козацтво. Багатіям протистояла голота – маса бідняків, позбавлених засобів виробництва і власного житла. Відзначаючи специфічні риси політичної організації запорозького козацтва, Січ називають «козацькою республікою». Найвищим органом влади на Січі була військова козацька рада, в якій брали участь усі козаки. Рада обирала кошового отамана, козацьку старшину, спільно вирішувала найважливіші питання.

Контрольні питання:

1. Якою була політична та економічна ситуація в Україні на початку епохи литовських завоювань?
2. Який характер мала боротьба за об'єднання Руських земель у Великому князівстві Литовському?
3. Які були причини і наслідки підписання Кревської унії?

4. Проаналізувати низку стабілізаційних реформ великого князя Вітовта (1392–1430 рр.). Чому всі вони зазнали невдачі?
5. Охарактеризувати внутрішню політику династії Гедиміновичів-Ольгердовичів у XIV–XV ст.
6. Що таке Литовські статuti?
7. Які були причини і наслідки утворення козацтва?
8. Що відбулось 1569 р.?
9. Коли і як відбулося утворення Запорізької Січі?
10. Як прослідковувалися ріст антипольської опозиції і криза влади в Україні XVI ст.?

Література та джерела

1. Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. – К. : «Україна», 2004. – 304 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : «Наукова думка», 1991. – 187 с.
3. Аркас М. М. Історія України – Русі / М. М. Аркас. – К. : Вища школа, 1993. – 414 с.
4. Баран О. Валленштайн і козаки / О. Баран // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 23–45.
5. Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці / О. Баран // Український історик. – 1977. – № 1–2. – С. 34–55.
6. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
7. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. – К. : Ви-во АН УССР, 1990. – 245 с.
8. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
9. Голобуцький В. Запорожское казачество / В. Голобуцький. – К. : «Наукова думка», 1957. – 214 с.
10. Грозовський І. Право власності на землю в Запорізькій Січі / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65.
11. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
12. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
13. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
14. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
15. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
16. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
17. Історія України XX–початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
18. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
19. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
20. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
21. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
22. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
23. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
24. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
25. Сергійчук В. Українські козаки у війську Речі Посполитої / В. Сергійчук // Архіви України. – 1992. – № 5–6. – С. 67–70.
26. Статут Великого князства Литовского 1529 года. / Под редакцией академика АН Литовской ССР К.И. Яблонского. – Мн. : Издательство Академии наук БССР, 1960. – 253 с.
27. Статут Великого князства Литовского 1588 года. Под редакцией О. Лицкевич. – Мн. : Издательство «БОРО», 2003. – 243 с.
28. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
29. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.
30. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – Том 32 / Полное собрание русских летописей / Отв. Ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Из-во АН СССР, 1975. – 241 с.
31. Черкас Б. Остафій Дашкевич – черкаський і канівський староста / Б. Черкас // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 55–61.
32. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : «Генеза», 2005. – 380 с.

Семінарське заняття № 3

Тема: Україна на історичному етапі переходу від традиційного суспільства до модерного (середина XIX– початок XX ст.)
(2 години)

Мета: простежити основні тенденції розвитку українських земель в період «пропащого часу».

Зміст

1. Українське суспільство «довгого» XIX ст.: між традицією і модерном.
2. Кріпосницька система на етапі історичної кризи.
3. Буржуазні реформи 1860–1870-х років на Наддніпрянщині, їхня специфіка та наслідки. Особливості й перебіг промислового перевороту в Україні.
4. Колоніальна політика Російської і Австро-Угорської імперії на території України.

Понятійний апарат:

феодално-кріпосницькі відносини, дворянство, шляхта, губернія, панщина, урочна система, місячина, посесійне господарство, чумацький промисел, мануфактура, промисловий переворот, розклад панщинно-кріпосницької ярмарок, синдикат, картель, пароплав, поділи Польщі, реформи Йосипа II, Аграрна реформа 1848 р., «Маніфест» про скасування кріпацтва, Російсько-японська війна, демократична революція 1905-1907 рр., «Маніфест 17 жовтня».

Теми рефератів:

Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки; Громадсько-політична діяльність Михайла Драгоманова; Ідея «самостійної України» у громадсько-політичній думці кінця XIX – початку XX ст.

Методичні рекомендації:

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні усвідомити, що у багатьох країнах Центральної і Східної Європи, в Україні, яка знаходилась у складі Російської імперії, етнічні відмінності були посилені соціальними. Основними категоріями російського населення були чиновники, професори, студенти, військові, купці і ремісники – в основному жителі міст. Російське селянство в Україні було малочисельним і до середини XIX ст. було представлене головним чином старообрядцями, які з кінця XVIII ст. переселилися у північну частину Лівобережжя. При вивченні даної теми слід врахувати те, що основним змістом політичного життя на українських землях у кінці XVIII – пер. пол. XIX ст. була їх інтеграція у державну систему Російської й Австрійської імперій. Лівобережна Україна, територія колишньої козацької держави Гетьманщини, вже протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвирішальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. – 1781 р., коли була скасована полково-адміністративна система.

Далі необхідно зазначити, що ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася під впливом польських політичних і культурних осередків. Ці впливи охопили навіть Київ, в якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х років XIX ст. була польська. Інтеграція Правобережжя в Російську імперію почала проходити швидкими темпами лише після розправи з польським повстанням 1830–1831 рр. Утворені тут Київська, Подільська і Волинська губернії офіційно називалися Південно-Західним краєм і підпорядковувалися владі київського генерал-губернатора, а сам Київ до кінця XIX ст. перетворився у російський міський анклав серед українського сільського населення.

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що у порівнянні зі статусом

українських земель у складі Російської імперії, західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії:

1. Підкарпатська Русь (Закарпаття) фактично управлялася з Будапешту.
2. Галичина трактувалася як частина земель габсбурзького спадку, а отже, безпосередньо підлягала Відню.
3. Буковина становила окрему адміністративну частину з 1775 до 1786 р. У 1787 р. вона була приєднана до Галичини, а після 1849 р. їй знову було надано статусу окремої провінції.

Далі слід розглянути проблему, яка виникає під час аналізу розбіжностей між найважливішою ознакою модерної доби, в основі якої була промислова революція та пов'язані з нею зміни у соціальній структурі населення. Українські землі у складі Російської імперії, з їх великою територією і населенням, поєднанням родючої землі і багатих покладів корисних копалин були ідеальною територією для швидкого економічного розвитку. Більшість місцевого населення залишалося прикріпленим до землі аж до 1861 р., а в багатьох випадках – фактично і після розкріпачення. Це заважало формуванню ринку вільної робочої сили і стримувало розвиток промисловості. Більшість промислових підприємств належала поміщикам або ж державі, що майже унеможливлювало вільну ринкову конкуренцію.

Розглядаючи друге питання семінару варто звернути увагу студентів на те, що початок українського відродження традиційно пов'язується з виходом у світ першої частини (1798 р.) «Енеїди» І. Котляревського (1769–1838 рр.) – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоча «Енеїда» була новим явищем української культури, коріння цього явища знаходились у минулій епосі – козацькій добі. Тоді ж з'являється тип «малороса», який поєднував симпатію до України, до її природи і пісень, з відданою службою Російській імперії, і був однією із характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньовідомий письменник М. Гоголь (1809–1852 рр.).

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що подальший імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні, завдяки новим політичним й інтелектуальним течіям, які надходили з Заходу – французька революція кінця XVIII ст., ліквідувала вищу владу короля і старої аристократії, поширила поняття нації на інші суспільні верстви. Окрім впливу французької революції, іншим сильним рушієм українського руху було поширення романтизму. Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв його своєрідного духу. Впливи романтизму особливо були відчутні на Слобожанщині. У 1805 р. у Харкові, столиці Слобідської України, за ініціативою місцевого діяча В. Каразіна (1773–1842 рр.), був відкритий університет, який став першим модерним осередком українського наукового і культурного життя. Філолог цього університету І. Срезневський (1812–1880 рр.) у 1831 р. видавав «Український альманах» – збірку народних пісень й оригінальних поезій, написаний харківськими поетами, а в 1833–38 рр. – шість випусків «Запорожской старины».

Аналізуючи вплив романтичного напрямку в українській літературі, важливо звернути увагу на те, що до 1830–1840 рр. романтизм співіснував з класичним напрямком, в руслі якого Г. Квітка-Основ'яненко (1778–1843 рр.) став засновником української прози. Один із пізніших послідовників Котляревського, П. Гулак-Артемовський (1790–1865 рр.), хоча і продовжував працювати у жанрі трагедії, одночасно започаткував поетичні переклади з європейських літератур. Провідний літератор серед малоросійської колонії у Петербурзі Є. Гребінка (1812–1848 рр.) виступав на захист права українських літераторів писати рідною мовою. Виданий ним у 1841 р. альманах «Ластівка» був першим збірником, в якому усі українські літератори, як класицисти, так і романтики, писали виключно українською мовою. Усі ці заходи ніяк не зачіпали місцеве українське селянство. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії його становище зовсім не змінилося. У народній пам'яті ще жила згадка про козацькі часи й польсько-українські антагонізми. У

1820–30-х рр. Правобережна Україна стала ареною масових селянських повстань, очолюваних легендарним У. Кармелюком (1787–1835 рр.). Повстанці атакували поміщицькі маєтки на Поділлі і розподіляли між собою й іншими селянами панське добро. Хвиля повстань припинилася щойно зі смертю Кармелюка у 1835 р.

Також, слід звернути увагу студентів на проблему, яка пов'язана з ефектом 1830-х рр., результатом якого стало прискорене вичленування української культурної ідентичності з загальноруського потоку. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, що з'явилося на суспільній арені на межі 1830-х і 1840-х рр. Центральними фігурами цієї генерації були М. Костомаров (1817–1885 рр.), П. Куліш (1819–1897 рр.) і Т. Шевченко (1814–1861 рр.). У їхніх біографіях знайшли своє відображення збірні риси нового покоління українських патріотів. Перш за все, на відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – всі троє відзначалися соціальним походженням з «низів».

Шевченкова творчість становить водорозділ у розвитку української ідеї. Увесь пізніший український національний рух у тій чи іншій мірі ідентифікував себе з Шевченком як своїм духовним батьком. Такою була ідеологія Кирило-Мефодіївського братства (1845 р.), що виникла з синтезу трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент. Це відобразилося у виборі патронів товариства – св. Кирила і Мефодія, які навернули слов'ян у християнство, формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі кирило-мефодіївців – «Книзі буття українського народу», автором якої вважається М. Костомаров. Центральним моментом у програмному документі Братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності.

Розглядаючи друге питання семінару варто звернути увагу студентів і на те, що на відміну від Наддніпрянської України, західноукраїнські землі на початку XIX ст. отримали можливість поступального розвитку. Так, австрійська імператриця Марія-Терезія (1740–1780 рр.) та її син Йосиф II (1780–1790 рр.) провадили популярну серед європейських монархів політику Просвітництва, основною засадою якої було поширення освіти та політичних свобод підданих. Головним напрямком їх політики у Галичині було ослаблення позицій польської шляхти як джерела державних смут і безпорядків. У 1779 р. був виданий імператорський наказ, який змушував поміщиків поводити себе з селянами «по-людськи». Йосиф II патентами 1781–1782 рр. проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і обмежив розмір панщини до 30 днів на рік. Були проголошені й інші зміни на користь селянства: заборонено збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок «прирізки» селянських земель, суд над селянами мав здійснюватися не паном, а спеціально призначеним чиновником і т.п.

Найголовнішим наслідком Йосифинських реформ було те, що вони не ліквідували соціальний конфлікт між поміщиками і селянами, а лише перевели його в законні рамки. Хоча селянські бунти раз-по-раз вибухали в Галичині, але у більшості випадків селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до захисту закону. До середини XIX ст. у Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком. Зворотнім результатом Йосифинських реформ став наївний монархізм селян та лояльність до Габсбурзької династії, яка збереглася аж до кінця існування Австрійської імперії.

Звертаючись до третього питання семінару варто розпочати з того, що у середині 50-х років XIX ст. у Російській імперії розпочався період реформ, які сприяли загальному пом'якшенню і лібералізації царського режиму. Реформи були вимушеним кроком, на який повинно було піти самодержавство під тиском загальної кризи системи та загрозою революційного вибуху. Безпорадність централізованої системи управління з особливою наочністю проявилася у часи Кримської війни (1853–1856 рр.), в якій Росія зазнала поразки. Однією з ознак кризи стала активізація народних рухів. Навесні 1855 р. вісім

повітів України були охоплені масовими виступами, які ввійшли в історію під назвою Київської козаччини. Безпосередній поштовх реформам дала смерть царя Миколи I (1825–1855 pp.), після якого на російський престол зійшов Олександр II (1855–1881 pp.).

На початку 60-х років царський уряд здійснив «визволення селян»: 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про реформу. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів як особисті, так і майнові». Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей до навчальних закладів. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними – тільки з 1 січня 1883 р. селяни в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Оскільки в переважній більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювалися менші порівняно з іншими районами Росії норми селянського землеволодіння – від 3 до 6,5 десятини на душу в південних губерніях і від 3 до 4,5 десятини у лівобережних. Селянам Лівобережжя і Півдня було відрізано близько 1 млн. десятин, або 15 % загальної площі землекористування. Наділи, менші за 5 десятин, тобто менші за прожитковий мінімум, одержали 94 % селян. До того ж поміщики залишали собі найкращі землі, а селянам віддавали найгірші, позбавляли селян випасів, водопоїв, луків, лісів та інших угідь. Інтересам поміщиків відповідала також закупівельна операція, яку здійснював царський уряд. Загалом селяни повинні були внести закупівельних платежів на суму, що приблизно в чотири рази перевищувала тогочасну ринкову вартість землі. Для державних селян, які складали 50 % селянства України умови реформи були сприятливіші. Вони одержали майже вдвічі більші земельні наділи, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші. Хоча реформу 1861 р. було здійснено в інтересах поміщиків, вона сприяла розвитку капіталізму в Україні.

Селянська реформа була першою серед низки інших реформ. У 1862 р. було здійснено фінансову реформу, за якою управління фінансами зосереджувалось в руках міністра фінансів. Того ж року розпочато військову реформу: військову реформу було завершено в 1874 р. запровадженням загальної військової повинності для чоловіків віком 21 рік. Термін військової служби зменшено з 25 до 6 років. У 1864 р. здійснено судову реформу, за якою було встановлено триступеневий суд: мирові, суди, що їх обирало населення, та державні (окружний суд і судова палата). У 1864 р. було впроваджено земське самоуправління, що охоплювало все економічне та культурне життя губерній. У ньому брало участь населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни. Останньою реформою була міська (1870 р.). У містах встановлювалися міські ради – «думи», членів яких обирало населення, котре платило податки. Усі зазначені реформи впроваджувались і в Україні, однак земства були засновані тільки на Лівобережній та Південній Україні з 1864 р. На Правобережжі, яке пережило польське повстання, земство поширилося з 1911 р., що негативно позначилося на освіті й економіці, а головне – на національній свідомості населення правобережних губерній.

Звертаючись до четвертого питання семінару варто розпочати з того, що суспільно-політичні реформи 1860–1870-х років відкрили шлях для запізнитої індустріалізації. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян від особистої залежності, прискоривши формування ринку вільної робочої сили. Потенційно, цей ринок був дуже значним: незадовго до звільнення, у 1853 р. селяни-кріпаки становили трохи більше половини населення у Київській, Волинській і Подільській губерніях і приблизно третину у Чернігівській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Лише у Херсонській губернії їхнє число було незначним (6%). Реформа проводилась у першу чергу в інтересах поміщиків.

Не менш важливим слід звернути увагу студентів і на той факт, що частка України у

промисловому виробництві європейської частини Російської імперії зросла у більш як два рази – з 9,4% у 1854 р. до 21% у 1900 р. Господарські зміни другої половини XIX ст. по-різному торкнули різні соціальні верстви та національні групи. Індустріалізація й урбанізація дуже слабо зачепили українців, які у своїй більшості залишалися селянською нацією. У 1897 р. в містах проживало 16% українського населення і серед жителів міста українці становили лише третю частину (в середньому по Україні частка сільського населення на 1897 р. від 92,6 % в Подільській губернії до 71,1 % в Херсонській). До того ж, українські селяни не спішили шукати роботи на промислових підприємствах. Іншим суто українським явищем було переважання індивідуального селянського землеволодіння над общинним. Община була надзвичайно слабкою в Україні; тут панувало переважно спадкове індивідуальне землеволодіння, що сприяло сильним власницьким настроям серед селянства. У 1865 р. 96,5% селянських господарств на Правобережній Україні, 82,1% на Полтавщині і 68% в українських (південних і центральних) районах Чернігівщини були приватними і передавалися спадково.

На початку 1880-х рр. після короткого періоду лібералізації надходить час реакції. У березні 1881 р. російські народники після цілої серії невдалих замахів вбили Олександра II. Відповіддю царського уряду було посилення репресій. 80-ті роки XIX ст. увійшли в історію національного відродження на східноукраїнських землях як «мертві роки». Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями.

Контрольні питання до теми:

1. Коли й чому розпочалася епоха модерну в Україні?
2. Розкрийте особливості політичного та соціального процесу в Україні в епоху Миколи I (1825–1855 рр.).
3. Якими були наслідки внутрішньої політики урядів Російської й Австрійської імперій для України в пер. пол. XIX ст.?
4. У чому полягала сутність кріпосницької системи?
5. Вкажіть на причини переходу Російської імперії до епохи реформ 1860-х–1870-х рр.
6. Якими були наслідки появи на історичній арені документу: Маніфест «Про дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів і про устрій їхнього побуту» від 17 березня 1861 р.?
7. Розкрийте зміст, значення і наслідки реформ 1860-х–1870-х рр.
8. У чому полягав зміст початкового етапу українського відродження XIX ст.?
9. Які наслідки для історії України мало виникнення університетської освіти?
10. Розкрийте основні особливості соціально-економічного становища українських земель у складі Російської й Австрійської імперій в др. пол. XIX ст.

Література та джерела

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами 1831-1863 / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1996. – 310 с.
3. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
4. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
6. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
7. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 220 с.
8. Декабристи на Україні: Зб. праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – Т.2. / Під ред. Д. Багалія. – К. : ПП, 1930. – 120 с.
9. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
10. Зінченко А. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко // УІЖ. – 1991. – №1. – С. 32–45.
11. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.

12. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
13. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
14. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
15. Історія України ХХ–початку ХХІ століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смоля. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
16. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смоля. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
17. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
18. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
19. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі/ В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с
20. Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. –1917р.: Хрестоматія- посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Ч. 1 / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : Видавництво Європейського університету, 2002. – 245 с.
21. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : «Наукова думка», 1993. – 230 с.
22. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760–1830) / З. Когут. – К. : «Наукова думка», 1996. – 190 с.
23. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
24. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
25. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
26. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – Санкт-Петербург : Алетей, 2000. – 260 с.
27. Морочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861–1929 рр.). – К. : «Наукова думка», 1995. – 160 с.
28. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині ХІХ– на початку ХХ ст.: монографія / М. М. Москалюк. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 257 с.
29. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ–початку ХХ ст.: монографія / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 180 с.
30. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси : Вертикаль, 2002. – 190 с.
31. Реєнт О. П. Історичні події в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Історія України. – 2003. – № 12. – С. 2–5.
32. Реєнт О. Українські землі в дипломатії європейських країн: Українські землі після ліквідації гетьманщини і поділів Речі Посполитої / О. Реєнт // Історія України. – 2001. – № 25–26.
33. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки ХІХст.) / М. П. Рудько. – К. : «Наукова думка», 1973. – 167 с.
34. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д. : Навчальна книга, 1999. – 197 с.
35. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850 рр. / Г. Сергієнко. – К. : Либідь, 1971. – 190 с.
36. Симоненко Р. «Кирило-Мефодіївські» чи «україно-слов'янські»? / Р. Симоненко // Київ. – 1996. – №3–4. – С. 45–67.
37. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
38. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Семінарське заняття № 4

Тема: Україна на шляху модерного державотворення.

(2 години)

Мета: з'ясувати соціально-економічне становище та національно-культурні процеси в незалежній Україні на рубежі ХХ–ХХІ ст.

Зміст

1. Опозиційний рух в радянській Україні, його історичне значення.
2. Економічні проблеми незалежної України на шляху побудови ринкової економічної моделі.
3. Утвердження принципів плюралізму в ідеологічно-культурній царині. Реалізація принципу свободи совісті. Національне відродження у 90-х роках.
4. Основні напрямки зовнішньої політики України.

Понятійний апарат:

референдум, демократизація, волюнтаризм, путч, кооперація, субкультури, гласність, багатопартійність, патріотизм, національна ідея, суверенітет, незалежність, демократичне суспільство, конституційний процес, громадянство, виборча система, інфляція, бідність, приватизація, національна валюта, національні символи, приватизаційний сертифікат.

Теми рефератів:

Декларація про державний суверенітет України; Основні напрямки зовнішньої політики України у 1990-х рр.; Суспільно-політичні процеси в Україні в 1991–2001 рр.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання даної теми, варто розпочати з того, що референдум, проведений 1 грудня 1991 р. в Україні, продемонстрував прагнення 90,3 % її населення жити в незалежній державі, навіть у Криму за незалежність України проголосували 54,1 % виборців.

Водночас в Україні 1 грудня 1991 р. проводились вибори Президента України. Опозиція не спромоглась виставити єдиного кандидата у Президенти України. Серед претендентів були В. Чорновіл (1937–1999 рр.), Л. Лук'яненко (род. 1927 р.), І. Юхновський (род. 1925 р.) та ін. Однак вже у першому турі, набравши 61,6 % голосів виборців, переміг Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук (род. 1934 р.). Головою Верховної Ради став І. Плющ (1941–2014 рр.) – перший заступник Голови Верховної Ради УРСР.

У Біловезькій Пущі, під Брестом, 7–8 грудня 1991 р. відбулась зустріч лідерів України, Білорусі та РСФСР. У заяві глав держав зазначалося, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут. Об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом. С. Шушкевич (род. 1934 р.), Б. Єльцин (1931–2007 рр.) і Л. Кравчук від імені своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкритої для всіх колишніх республік Союзу РСР. Це була офіційна констатація факту розпаду Радянського Союзу.

Проголошення незалежності України відкрило новий етап української історії, поклало початок перехідному періоду, суть якого – творення власної державності, зміцнення реального суверенітету. Після здобуття незалежності в Україні й навколо неї відбулися помітні зміни. За короткий час країна відновила основні структури держави, її визнав світ. Протягом вересня 1991 р. – лютого 1992 р. Україна набула усі основні атрибути державності, включаючи символіку: 15 січня 1992 р. було затверджено музичну редакцію Державного гімну, 28 січня – Державний прапор, а 19 лютого – тризуб як малий Державний герб.

Проголошення незалежності сприяло активізації правих сил суспільства. У березні 1992 р. вперше після Другої світової війни в Україні відбулася конференція Організації українських націоналістів, на якій було вирішено трансформувати її в Конгрес українських націоналістів (КУН), зареєстрований у Мін'юсті України 26 січня 1993 р. Українські націоналісти та їхній лідер Я. Стецько (1920–2003 рр.) виступають за створення «національної, унітарної та правової держави» і водночас обстоюють

беззаперечне забезпечення прав етнічних меншин.

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що важливим аспектом оцінки стартових можливостей нашої держави після проголошення незалежності стало визначення її ресурсного потенціалу. Маючи на своїй території понад 7 тис. родовищ корисних копалин, Україна належить до держав із середнім рівнем сировинного потенціалу. Деформована структура господарського комплексу, що дістався у спадок від колишнього СРСР, у поєднанні з недосконалою організацією державної влади в Україні, незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади істотно ускладнили перехід до ринкової економіки. Так, Верховна Рада 12-го скликання за час свого функціонування змінила чотири уряди – В. Масола (травень – жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад – жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992 р. – вересень 1993 р.), Ю. Звягільського (вересень 1993 р. – червень 1994 р.).

У середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони, з'явилися купонокарбованці. У 1993 р. інфляція в Україні становила понад 200 %. Заборгованість іншим країнам наприкінці 1993 р. досягла 7 млрд. дол. Найбільша заборгованість припадала на Росію і Туркменістан за поставку енергоносіїв. У 1994 р. в Україні відбулися президентські вибори. Із семи кандидатів у Президенти України (В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук) на виборах переміг Л. Кучма, за кандидатуру якого у другому турі проголосувало понад 52 % виборців.

Із здійсненням програми антикризових дій, радикальних реформ в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. На початку 1996 р. прогресуючу інфляцію вдалося приборкати. А вже у вересні 1996 р. було проведено грошову реформу: відбулася зміна номінальної вартості грошових знаків, а також було запроваджено нову валюту – гривню. В 1996 р. підприємствами недержавного сектора було вироблено 45 % загального обсягу промислової продукції. Протягом 1995-1996 рр. приватизовано 8 тис. великих та середніх підприємств і практично завершено малу приватизацію. Внаслідок роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств понад 4 млн. громадян отримали земельні ділянки у приватну власність.

Розглядаючи третє питання теми варто звернути увагу на те, що законодавча база в Україні постійно розвивається. Адже суть конституційного процесу полягає у забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення. У 1997 р. відбулися певні зрушення у реформуванні економічної сфери, розвитку зовнішньополітичних та економічних відносин із зарубіжними країнами. Стан економіки продовжував залишатися складним, однак намітилася тенденція до сповільнення темпів падіння валового внутрішнього продукту, промислового і сільськогосподарського виробництва, насамперед продукції рослинництва. Вдалося частково приборкати інфляцію.

У жовтні 1997 р. Президент України Л. Кучма (род. 1938 р.) видав Указ «Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки» з метою створення конкретних механізмів реалізації принципів соціально орієнтованої економіки. Стратегічною метою соціальної політики на державному рівні було проголошено підвищення матеріального добробуту та поліпшення умов життя людей. У другій половині 1999 р. відбулися помітні зміни в економічному й політичному житті країни. В основному було подолано падіння ВВП. Обсяг промислового виробництва збільшився на 4,3 %. З випереджаючими темпами відбувалося виробництво товарів народного споживання (17,2 %), у тому числі непродовольчих товарів (10,2 %). Відбувся перелом у реформуванні відносин власності. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. В економіці утвердились основи ринкової інфраструктури. На кінець 1999 р. в Україні було зареєстровано 203 комерційні банки, 1330 інвестиційних компаній та фондів, 2250 аудиторських фірм, 290 страхових компаній, 340 бірж, 390 кредитних спілок.

Розглядаючи четверте питання даної теми, варто розпочати з того, що основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). Для обґрунтування власної чіткої лінії України на міжнародній арені 2 липня 1993 р. Верховна Рада республіки схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України».

Протягом 1991–1999 рр. активно тривало вироблення концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі її формування (1991–1994 рр.) в його основу хоча й було покладено принцип «балансу інтересів», але перевага надавалася швидкій інтеграції до європейських структур. З 1994 р. у зовнішньополітичному курсі відбулись важливі зміни, розставлено нові акценти у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. В основу зовнішньополітичної моделі покладено концепцію, про яку Президент України Л. Кучма, виступаючи на святкуванні 80-річчя проголошення ЗУНР у Львові (листопад 1998 р.), вказував на те, що курс зовнішньої політики України є не проросійський, не проросійський, а проукраїнський.

Після проголошення незалежності набагато збільшилась кількість країн, з якими Україна встановила дипломатичні відносини. Нині дипломатичні відносини встановлено зі 152 країнами світу. Дипломатичні та консульські представництва наша держава має у 78 країнах на всіх континентах. У Києві діють 61 зарубіжне посольство, вісім представництв міжнародних організацій, два почесні консульства. У Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Маріуполі, Сімферополі працюють 10 консульських установ іноземних держав і два представництва міжнародних організацій.

Контрольні питання до теми:

1. Що продемонстрував референдум, проведений 1 грудня 1991 р. в Україні,?
2. Хто переміг на виборах Президента України 1991 р.?
3. Яке рішення було прийнято у Біловезькій Пущі 7–8 грудня 1991 р. де відбулась зустріч лідерів України, Білорусі та РСФСР?
4. Який договір підписали С. Шушкевич, Б. Єльцин і Л. Кравчук?
5. Що означає аббревіатура СНД?
6. Чому проголошення незалежності України відкрило новий етап української історії?
7. Коли було затверджено музичну редакцію Державного гімну, Державного прапору та малого Державного гербу?
8. Що означає аббревіатура КУН?
9. За яких обставин Верховна Рада 12-го скликання за час свого функціонування змінила чотири уряди – В. Масола (травень – жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад – жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992 р. – вересень 1993 р.), Ю. Звягільського (вересень 1993 р. – червень 1994 р.)?
10. Що таке купонокарбованці? Коли вони виникли?
11. Коли і чому з'явилося явище приватизації? Які його наслідки?
12. Хто і чому видав Указ «Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки»?
13. Що таке принцип «балансу інтересів»? Коли він був прийнятий в Україні?
14. З якою кількістю країн Україна має дипломатичні відносини?

Література та джерела

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
4. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.

6. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
7. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
9. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
10. Історія України ХХ– початку ХХІ століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
12. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
13. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
14. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі/ В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с
15. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
16. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
17. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
19. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Тема 1: Національно-визвольна війна (революція) середини – третьої чверті XVII ст. Українська козацька держава в добу Руїни

Мета: дослідити особливості соціально-економічного та політичного розвитку України напередодні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького; вказати на специфіку польської політики в Україні та причини початку національно-визвольної війни; зазначити основні елементи суспільно-політичного розвитку України після підписання Зборівського договору 1649 р.; простежити зародження та формування держави Б. Хмельницького у 1649–1657 рр.

План

1. Причини, передумови, рушійні сили та характер Національно-визвольної війни. Історична постать Б. Хмельницького.
2. Державотворча діяльність Б. Хмельницького. Зборівський мир. Білоцерківський договір.
3. Вхідження України під протекторат Московського царства. Переяславська угода 1654 р. Березневі статті.
4. Боротьба за владу в Україні після смерті Б. Хмельницького. Поділ України на Праву та Лівобережну.
5. Українська козацька еліта та її роль у руйнівних процесах.

Понятійний апарат:

«Золоте десятиліття спокою», Козацька революція, «золоті шляхетські вольності», Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Іван Богун, Суботів, Чигирин, Владислав IV, сейм, Миколай Потоцький, реєстр, привілеї, Жовті води, Хмельниччина, кріпак, фільварок.

Тема реферату:

Місце реєстрового козацтва в історії України; Літописи як джерела вивчення історії Визвольної війни середини XVII ст.; Богдан Хмельницький – воєначальник, державний та політичний діяч .

Методичні рекомендації:

Вивчення даної теми слід розпочати з характеристики політичного та економічного становища України напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. В сер. XVII ст. становище українського народу під владою Речі Посполитої стало особливо важким. В Україні не було жодної соціальної верстви населення, яка б не зазнавала утисків у правах. Національно-визвольна боротьба українців проти польського панування була обумовлена наступними передумовами і причинами:

Основні передумови

- 1) формування української ранньомодерної нації, яка у межах Речі Посполитої не мала шансів на повноцінний розвиток;
- 2) перетворення українського козацтва на провідну політичну силу, що виражала ідеї всієї української нації;
- 3) популяризація європейських ідей боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини;

Основні причини

- 1) козацтво, як провідна політична сила, зазнавало постійних утисків з боку магнатів та шляхти;
- 2) посилюється гноблення селянства, яке дедалі більше ототожнюється з польським пануванням (панщина досягла чотирьох днів на тиждень, у західних районах – шести);
- 3) міщан українського походження усували від участі в міському самоврядуванні;
- 4) чинилися перешкоди вступу українців до цехів, заняття ними ремеслом чи торгівлею;
- 5) збільшився тиск на православну церкву, натомість насаджувались уніатство або католицизм;
- 6) держава провадила обмеження щодо національної освіти та вживання української мови.

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні усвідомити, що 1646 р. Б. Хмельницький на запрошення французів разом із І. Сірком та козаками брав участь у воєнних діях проти іспанських Габсбургів. За відсутності господаря на Суботів здійснив напад чигиринський підстароста Д. Чаплинський, який, пограбувавши хутір, убив його молодшого сина та забрав жінку, з якою мав намір одружитися овдовілий Богдан. Варто зауважити: подібні випадки були звичним явищем з боку польської шляхти, тому Хмельницький спочатку намагався покарати підстаросту законними методами через звернення до короля Владислава IV Ваза (1632–1648 рр.).

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що 21 січня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі невеликого загону реєстрових і запорізьких козаків, напав на польську залогу на острові Базавлук (на Дніпрі) і знищив її. Це звільнило Запорізьку Січ від польського контролю, притягнуло запорожців на бік Богдана Хмельницького, обраного гетьманом. Дуже важливим був договір, який Богдан Хмельницький уклав з турецьким султаном Мехметом IV (1648–1687 рр.), а також його васалом кримським ханом Іслам-Гіреєм III (1644–1654 рр.), за наказом якого перекопський бей (військовий вождь) Тугай (1642–1651 рр.) з значним загonom кримчаків мав допомогти козакам.

Далі слід звернути увагу студентів на проблему, яка пов'язана з намаганням поляків ліквідувати повстання козаків, і які у квітні 1648 р. вислали військо проти Хмельницького. Не сподіваючись серйозного опору поляки, на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким (1646–1651 рр.) і гетьманом польним коронним М. Калиновським (1646–1652 рр.), поділили свої сили. Під Жовтими Водами 16 травня 1648 р. авангард на чолі з сином гетьмана С. Потоцьким (1624–1648 рр.) був знищений. А 26 травня 1648 р. під Корсунем

Хмельницький з кримчаками розгромив головне польське військо, керівники якого потрапили в кримський полон.

Розглядаючи перше питання семінару варто вказати і на те, що після перших перемог по всій Україні розгорілася війна між українськими козацько-селянськими і польськими шляхетськими загонами. Наприкінці літа 1648 р. уряд Речі Посполитої вислав ще одне добре озброєне 40-тисячне військо проти Хмельницького. Але воєначальники цього війська – князь О. Конецпольський (1620–1659 рр.), староста буський М. Остророг (1593–1651 рр.) та сандомирський воєвода князь Д. Заславський (1616–1656 рр.), були малодосвідченими. Тому у бою, який відбувся 23 вересня 1648 р., повстанці вщент розгромили польське військо.

Аналізуючи дії короля Яна II Казимира (1648–1668 рр.) слід відзначити, що після мобілізації всі сили Речі Посполитої у квітні 1649 р., ним були переведені у наступ проти Хмельницького. Головне польське військо, під проводом самого короля, виступило з Волині, а литовське військо, яким командував польний гетьман литовський князь Я. Радзивілл (1646–1654 рр.), наступало на Київ. За допомогою татар Хмельницький 10 липня оточив частину королівського війська у Збаражі. Коли Ян II Казимир і його 25-тисячне військо рушило на поміч обложеному 15 липня 1649 р., Хмельницький несподівано напав на короля і оточив його біля Зборова. У Хмельницького з'явилась можливість повністю знищити польське військо, але у цю критичну хвилину Іслам-Гірей, підкуплений поляками і незадоволений великим зростанням українських сил, змусив Хмельницького почати переговори з поляками. 18 серпня 1649 р. Хмельницький уклав з польською делегацією під проводом великого канцлера коронного Єжи Оссолінського (1643–1650 рр.) Зборівську угоду, за якою:

- 1) король визнавав самоврядність Війська Запорозького та Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств;
- 2) на землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині;
- 3) тільки козаки та православна шляхта мали права займати державні посади;
- 4) чисельність козаків Війська Запорозького обмежувалась реєстром у 40 тис. осіб;
- 5) православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит та двоє єпископів мали увійти до складу сенату Речі Посполитої.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що козаки у червні 1651 р. програли бій біля м. Берестечка на Волині. Польська армія, у якій було близько 20 тис. війська, виграла битву, а українське військо, знову зражене кримчаками, зазнало поразки. Не зважаючи на ці невдачі, Хмельницький зібрав 50 тис. війська і 25 вересня вступив у тяжкий бій з ворогом біля Білої Церкви. Втомлені війною, обидві сторони почали переговори, підсумком яких була укладена дуже невигідна для Хмельницького Білоцерківська угода 28 вересня 1651 р., за якою:

- 1) польській шляхті поверталися маєтки у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах;
- 2) територія, підвладна Б. Хмельницькому, обмежувалася лише Київським воєводством;
- 3) реєстрове козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тис. чоловік;
- 4) гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загоны;
- 5) гетьман позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами.

Розглядаючи друге питання семінару варто звернути увагу студентів на те, що в Україні після Білоцерківської угоди знову розгорілася війна. Велике 80-тис. польське військо наступало на Поділля, але було оточене об'єднаними силами козаків і кримських татар під Жванцем на початку грудня 1653 р.. Та у вирішальний момент кримчаки знову пішли на переговори з поляками, без згоди українського союзника, і Хмельницький мусив

замиритися 5 грудня з поляками на основі Зборівського договору 1649 р. Ця нова татарська зрада примусила гетьмана до рішучої зміни орієнтації.

Аналізуючи правління Б. Хмельницького слід відзначити, що майже від початку повстання він підтримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар Олексій Михайлович (1645–1676 рр.) уникав від підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте польські поразки в Україні і загроза, що Хмельницький визнає зверхність Оттоманської Порти, заохотили Москву до нових переговорів з гетьманом, які закінчилися укладенням так званої Переяславської угоди (у січні – березні 1654 р.) у ході якої були підписані Березневі статті, за якими:

1) збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести українським урядовцям;

2) заборонялися дипломатичні відносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;

3) московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 р., а також передбачалося утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;

4) у випадку татарських нападів на Україну передбачалося організовувати проти них спільні походи, як з боку України, так і Московської держави;

5) гетьманський уряд просив установити реєстр, що мав охопити 60 тис. козаків.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що Переяславська угода 1654 р. не змінила державного статусу України, титулу і влади її гетьмана. «Військо Запорозьке» й далі залишилося окремою самостійною державою. М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. вважали головним наслідком національно-визвольної війни 1648–1654 рр. відновлення державності українського народу і завершення, в основному, процесу формування Української національної держави – Української козацької республіки.

Звертаючись до третього питання семінару варто розпочати з того, що у квітні 1657 р. після смерті Б. Хмельницького, регентом при його малолітньому синові Юрії, став І. Виговський (1657–1659 рр.), який 26 липня 1657 р. був обраний на Чигиринській раді новим гетьманом до часу повноліття Юрія. З самого початку він вступив у конфлікт із Запорозькою Січчю та Полтавським полком, який вилився у повстання під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша. Намагався, так само як і опоненти, залучити на свій бік московський уряд. 31 травня 1658 р. розбив повстанців і жорстоко покарав полтавську старшину, однак не зміг спинити подальші виступи опозиції, що поклали початок Руїні. В умовах загрози війни з Московією, яка виступила на боці антигетьманських сил, 1658 р. уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким козацька Україна перетворювалася на Велике князівство Руське, третю складову Речі Посполитої. Згодом втратив підтримку оточення через невдоволення козаків Гадяцьким договором. У вересні 1659 р. передав булаву Юрію Хмельницькому, після чого виїхав до Речі Посполитої.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що після відходу Виговського на Козацькій раді в Германівці на Київщині 11 вересня 1659 р. гетьманом України обрано Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.). Скориставшись скрутним становищем України, московський уряд і його уповноважений князь О. Трубецкой (1654–1662 рр.) примусили Ю. Хмельницького укласти 17 жовтня 1659 р. Переяславські статті, які обмежували суверенні права України, давали цареві призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України. Цей договір викликав загальне обурення і тому в 1660 р. московське військо, на боці якого вимушені були воювати й козаки, у війні з Польщею зазнало поразки. Ю. Хмельницький після поразки під Слободищем перейшов на польський бік. Юрій уклав 27 жовтня 1660 р. з Польщею так званий Слободищенський трактат, який розривав союз з Москвою, скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України, яка зобов'язувалася воювати спільно з польським військом проти Москви. Проти цього трактату (апробованого Козацькою радою в Корсуні) за підтримки Москви виступили деякі лівобережні полки.

Ю. Хмельницький був розбитий переважаючими кількісно військами Г. Ромадановського (1654–1682 рр.) голови стрільців у складі Государевого полку царя Олексія Михайловича. Після цього Ю. Хмельницький не міг зібрати достатньо війська. За підтримки царського уряду гетьманом було обрано І. Брюховецького (1663–1668 рр.). Ю. Хмельницький 1663 р. зложив з себе гетьманство і прийняв чернечий чин у Трахтемирівському монастирі.

Звертаючись до четвертого питання семінару варто розпочати з того, що поняття «Руїна» започаткував Самійло Величко (1680–1728 рр.), український козацько-старшинський літописець. Дехто з науковців, наприклад М. Костомаров, пов'язують її початок з правлінням трьох гетьманів ставлеників царя: І. Брюховецького, Д. Многогрішного (1669–1672 рр.) та І. Самойловича (1672–1686 рр.) й обмежують хронологічно 1663–1687 рр. та територіально – Лівобережною Україною. Розглядаючи це питання семінару варто звернути увагу студентів на те, що під час «Руїни» країна, через внутрішню боротьбу козацької старшини та внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну. За гетьманування І. Самойловича Українську Православну Церкву з 1686 р. було підпорядковано Московському патріархатові.

Контрольні питання:

1. Розкрийте сутність соціально-релігійного протистояння в Україні у першій половині XVII ст.
2. Охарактеризуйте становище України напередодні Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.
3. Чому в Україні відбувалось постійне нагнітання національного протистояння з поляками?
4. Коли було створено гетьманську державу Б. Хмельницького?
5. Охарактеризуйте процес формування Гетьманщини у 1648–1657 рр.
6. Коли відбулися Зборівська битва та битва під Білою Церквою? Які вони мали наслідки?
7. Проаналізуйте характер реформ Б. Хмельницького у 1649–1657 рр. Як вони вплинули на подальший розвиток України?
8. Якими були методи антиукраїнської боротьби з боку Речі Посполитої?
9. Коли було підписано союзні угоди з московським царем Олексієм Михайловичем?
10. Що ви знаєте про православне християнство у Україні часів Хмельниччини?
11. Чому в військово-політичному суперництві шляхти за домінування в Україні другої половини XVII ст. перемогло козацтво на чолі з Б. Хмельницьким?
12. У чому полягала суть релігійного опору українців?
13. Які причини і наслідки поразок польського війська у Національно-визвольній війні?
14. Розкрийте основні причини та наслідки антагонізмів в середовищі козацької старшини після 1657 р.
15. Який характер мали ідеї прибічників та противників І. Виговського?
16. Назвіть основні причини антимосковських рухів в після 1657 р.
17. Які події призвели до утворення Право- та Лівобережної України?
18. Що ви знаєте про католицьку церкву в Україні часів Хмельниччини?
19. Як відбувалося становлення українського суспільства після розподілу на Право- та Лівобережну Україну?
20. Якими були історичні наслідки появи Гетьманщини у др. пол. XVII ст.?

Рекомендована література:

1. Рафальський О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. Ретроспективний аналіз / О. О. Рафальський. – М. : Гелиос АРВ, 2004. – 645 с.
2. Апанович О. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34–43.
3. Апанович О. Зборівська Угода: [1649] / О. Апанович // Історія України. – 1999. – № 45. – С. 14–27.

4. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
5. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
6. Величко Самійло. Літопис / Пер., вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – 384 с.
7. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
8. Давиденко Я., Паздрій В., Портнов О. Наслідки Переяславської ради 1654 року / Я. Давиденко, В. Паздрій, О. Портнов. – К. : «Смолоскип», 2004. – 606 с.
9. Ефименко А. Історія українського народу / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
10. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
11. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
12. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
13. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
14. Історія України XX–початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
15. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
16. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
17. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
18. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
19. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
20. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
21. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
22. Літопис Грабянки. – Киев, 1854. – 445 с.
23. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 177 с.
24. Мельник Л. Зборівська битва і утвердження Української козацької держави – Гетьманщини: 1649 / Л. Мельник // Історія України. – 1999. – № 35. – С. 19–22.
25. Мицик Ю. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини 17 ст. / Ю. Мицик // УІЖ. – 1999. – №6. – С. 45–56.
26. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ : ВЕГА, 1996. – 218 с.
27. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К. : «Либідь», 1992. – 278 с.
28. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654: науково-популярна література / О. Оглоблин. – К.; Л. : «Наукова думка», 2005. – 294 с.
29. Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки: зб. наук. ст. / П. АН України; голов. ред. О. І. Гуржій. – Переяслав-Хмельницький : Генеза, 2004. – 256 с.
30. Переяславська угода 1654: Історичні уроки для українського народу: Аналітичні оцінки Нац. ін-ту стратегічних досліджень / Авт. кол. під к. А. Гальчинського. – К. : Д. П. «Друкарня ДУС», 2004. – 234 с.
31. Сергійчук В. Творець козацької держави: Богдан Хмельницький / В. Сергійчук // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 78–92.
32. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
33. Сушинський Б. І. Козацька Україна: «Хмельниччина»: збірник / Б. І. Сушинський. – Одеса : ВМВ, 2004. – 560 с.
34. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.
39. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : «Генеза», 2005. – 380 с.

Тема 2: Гетьман І. Мазепа. Інкorporація України до складу Російської та Австрійської імперій

Мета: вивчити особливості становлення України наприкінці XVII–поч. XVIII ст.; розкрити зміст і наслідки реформ гетьмана І. Мазепи в 1687–1708 рр. Дослідити сутність конституції Пилипа Орлика. Проаналізувати сутність соціальних, політичних та

економічних процесів в Україні на завершальному етапі козацької історії. З'ясувати причини, характер та наслідки інкорпоративного процесу, що охопив Україну у др. пол. XVIII ст.; охарактеризувати історичне значення Гайдамацького руху в 1708–1768 рр. та Коліївщини 1768 р., вказати на їх особливості.

План

1. Гетьман І. Мазепа як політик і державний діяч: міфи та реалії.
2. Пилип Орлик – гетьман-емігрант. Конституція 1710 р.
3. Занепад Української козацької держави. Запорізьке козацтво на завершальному етапі своєї історії.
4. Соціально-економічне становище та основні тенденції розвитку українських земель в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.
5. Завершення інкорпоративного процесу. Гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р.

Понятійний апарат:

Руїна, місто Батурин, Полтавська битва, Андрусівський договір, «Вічний мир», Кючук-Кайнарджийський мир, Малоросійська колегія, Друга Малоросійська колегія, Конотопська битва, Гадяцький договір, «Жалувана грамота дворянсьтву», мануфактура, поділи Польщі, інкорпорація, Конституція 1710 р., «Чорна Рада», меценат, протекторат, мазепинці, сердюк, Гайдамаччина, Коліївщина.

Теми рефератів:

Пилип Орлик і «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького»; Іван Мазепа – політик-державник і культурний діяч; Коліївщина – спалах народного гніву.

Методичні рекомендації:

Готуючись до першого питання семінарського заняття, студенти повинні зрозуміти, що для аналізу життєвого шляху І. Мазепи варто розпочати з біографічних даних. Так, нам відомо, що народився Іван Мазепа 20 березня 1639 р. на хуторі Мазепинці (біля Білої Церкви) Київського воєводства, який у 1592 р. польський король Сигізмунд II Август (1548–1569 рр.) подарував шляхтичеві М. Мазепі-Колединському. Батьком І. Мазепи був шляхтич С. Мазепа, що покозачився в часи Хмельниччини, а матір'ю М. Мокієвська, що була представницею старого шляхетського роду з Білої Церкви. Змалку навчався військової справи, верхової їзди, фехтування. Протягом 1653–1656 рр., отримав освіту у Києво-Могилянській академії. В академії вивчав риторику, латину – протягом життя опанував 8 іноземних мов. Закінчивши навчання, повернувся додому, звідки батько відправив його до двору польського короля Яна II Казимира (1648–1668 рр.), де І. Мазепа став королівським пажем.

Ян II Казимир був у близьких взаєминах із західними монаршими дворами, щороку висилав за кордон трьох талановитих юнаків шляхетського походження для покращення освіти. І. Мазепа потрапив до цієї трійки та відвідав Німеччину, Францію, Італію. 1659 р. повернувся до Речі Посполитої. Король Ян-Казимир між 1662–1668 рр. доручив Мазепі кілька різних дипломатичних місій в Україні, Туреччині, Московії. Під час служби при дворі Яна II Казимира мав персональний конфлікт зі шляхтичем Яном-Хризистом Пасеком, що ледве не закінчився дуеллю в королівських палатах. Мазепа втратив прихильність короля, змушений був повернутись в Україну. З 1663 р. І. Мазепа жив у родовому маєтку в селі Мазепинці, де після смерті батька успадкував посаду чернігівського підчашого. Наприкінці 1669 р. вступив на службу до гетьмана П. Дорошенка (1665–1676 рр.).

Поява Мазепи при гетьманському дворі була пов'язана з змінами у особистому житті – в 1668–1669 рр. у м. Корсуні він одружився з удовою Ганною Фридрикевич. У П. Дорошенка Мазепа був спочатку командиром гетьманської гвардії, а з 1674 р. виконував

обов'язки генерального осавула. Брав участь у війні Дорошенка як союзника Туреччини проти Польщі 1672 р. П. Дорошенко цінував його здібності і тому доручав важливі дипломатичні місії. У червні 1674 р. Дорошенко послав Мазепу до Криму й Туреччини. Під час подорожі біля річки Інгул Мазепа потрапив у руки запорожців, які хотіли його вбити, але кошовий отаман І. Сірко (1660–1680 рр.) впізнав Мазепу і врятував. Коли гетьман Лівобережної України І. Самойлович (1672–1687 рр.) довідався про це, зажадав у Сірка видати йому Мазепу. Під тиском московського уряду кошовий змушений був відіслати Мазепу до Батурина у липні 1674 р. Досвідом в міжнародних справах та бездоганними манерами Мазепа переконав Самойловича зробити його довіреною особою.

Булава гетьмана Лівобережної України до рук І. Мазепи потрапила 1687 р. у результаті чергової антигетьманської змови генеральної старшини – гетьмана І. Самойловича було позбавлено влади та заслано до Сибіру. І. Мазепі було тоді 50 років і він був людиною з величезним життєвим та політичним досвідом. Обрання Мазепи було пов'язане з підписанням «Коломацьких статей», в основі яких лежали «Глухівські статті» Д. Многогрішного (1669–1672 рр.) 1669 р., з деякими додатками на користь Москви. Основними пунктами в них були:

1. Заборона Україні порушувати вічний мир з Польщею і зобов'язання підтримувати добросусідські стосунки з Кримом.
2. Заборона Україні мати дипломатичні стосунки з іншими державами.
3. Крім залог, що були в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острії, московська залога мала стати в гетьманській резиденції м. Батурині.
4. Заборонялось зазначати, що Україна підпорядковується лише гетьманові, а, навпаки, вказати, що вона належить до єдиної Московської держави.
5. Гетьман мав забезпечити вільний перехід з Москви в Україну.
6. Гетьман і старшина повинні були дбати про зміцнення зв'язків між двома народами.

Після Б. Хмельницького І. Мазепа вперше поставив особу гетьмана на високий державний рівень. Прагнучи знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, дбав про забезпечення її представників маєтностями. Захищав інтереси простих козаків, посполитих (зафіксовано універсалами від 1691, 1692, 1693, 1701 рр.), в яких регулювалися питання оподаткування та відробіткової панщини. Але відкрита, послідовна підтримка старшини збуджувала невдоволення серед народних мас та настроєних проти старшини запорожців. Так, потенційно вибухова ситуація виникла 1692 р., коли військовий канцелярист Петро Іваненко (Петрик) втік на Січ і став піднімати заколот проти гетьмана.

Завдяки дипломатичному хисту І. Мазепа зумів налагодити стосунки з царівною Софією (регентша Московського царства в 1682–1689 рр.), фактичним керівником московського уряду князем В. Голіциним (міністр царівни Софії в 1682–1689 рр.), з їх наступником – царем Петром I (1689–1725 рр.), що очолив Московську державу 1689 р. Незважаючи на заборону міжнародних дипломатичних зносин, зафіксовану у «Коломацьких статтях», гетьман мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінами у Польщі, Гіреями у Криму. Гетьман І. Мазепа був великим меценатом. Найбільш вражає в часи Мазепи розвиток образотворчого мистецтва, особливо архітектури, що знайшло своє відображення в українському бароко.

1689 р. на московський трон зійшов Петро I. Гетьман Мазепа надавав цареві активну допомогу в грандіозних походах на турок і татар (Азовські походи 1695–1696 рр.). Згодом між ними виникла тісна особиста дружба. Завдяки близьким стосункам із царем Мазепа зміг скористатися великим козацьким повстанням, що вибухнуло на підлеглому полякам Правобережжі у 1702 р. Правобережне козацтво на чолі з популярним у народі полковником С. Палієм підняло повстання. Однак 1702 р. полякам вдалося відвоювати значну частину втрачених земель і взяти Палія в облогу в його «столиці» Фастові. Скориставшись моментом, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати

Правобережжя. Щоб гарантувати себе від загрози з боку популярного в народі Палія, Мазепа за згодою Петра I наказує заарештувати того й заслати до Сибіру.

Загальне невдоволення царською політикою штовхнуло Мазепу шукати союзників, про що довідались деякі представники старшини – 21 квітня 1708 р. генеральний суддя В. Кочубей (1699–1708 рр.) і полтавський полковник І. Іскра (1696–1708 рр.) подали Петру донос з 25 статей на Мазепу, але цар не повірив і наказав стратити донощиків. Коли польський союзник шведського короля Карла XII (1697–1718 рр.) король Станіслав Лещинський (1704–1711 рр.) став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся за допомогою до Петра I, у якій той відмовив. У листопаді 1708 р., коли Карл XII, який рухався на Москву, завернув в Україну, Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тисяч козаків і провідних членів старшини.

За словами П. Орлика (1710–1742 рр.) у документі «Вивід прав України», складеному 1712 р., зміст угоди 1708 р. був такий:

1. Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів.

2. Король має вислати в Україну війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Генеральна Рада.

3. Усе завойоване на території Росії, але колись належне українському народові, має бути повернене до Князівства українського.

4. І. Мазепа мав стати князем українським або гетьманом довічним; після його смерті Генеральна Рада мала обрати нового гетьмана.

5. Король шведський не мав права привласнювати собі ні титулів, ні герба Князівства українського.

6. Для забезпечення угоди і в інтересах безпеки шведського війська на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава.

Через кілька днів після переходу Мазепи до шведів на Батурин напав командувач московськими військами в Україні генерал від кавалерії князь О. Меншиков (1705–1709 рр.) та знищив усіх жителів. Звістка, про перехід Мазепи на бік шведів, змінила плани багатьох із потенційних прибічників гетьмана. Цар наказав старшині, що не пішла за Мазепою, обрати нового гетьмана – 11 листопада 1708 р. ним став І. Скоропадський (1708–1722 рр.). Протягом осені, зими, весни 1708–1709 рр. військові сили суперників маневрували, прагнучи знайти для себе стратегічно вигідні позиції та заручитися підтримкою українського населення. Нарешті 27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва. Переможцем у ній вийшла Росія, у результаті чого провалилися плани Швеції підпорядкувати собі Північну Європу.

Втікаючи після поразки, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдавії, що належала Османській імперії. Тут, біля міста Бендери у селі Варниця, 21 або 22 вересня 1709 р. Іван Мазепа помер.

Розглядаючи друге питання семінару варто звернути увагу студентів на те, що народився П. Орлик 11 жовтня 1672 р. в м. Косуті (сучасна Білорусь) в сім'ї родовитого литовського шляхтича чеського походження Степана Орлика. Навчався у єзуїтському колегіумі у Вільні, а також у Києво-Могилянській колегії (існувала з 1631 по 1701 рр.), яку закінчив в 1694 році. Добре володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, французькою, російською, старогрецькою, новогрецькою і ймовірно турецькою мовами. З 1698–1700 рр. служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита у Києві, потім у Полтавському полку. З 1702 р. генеральний писар і найдовіреніша особа І. Мазепи. 1708 р. взяв участь у виступі І. Мазепи проти Петра I і перейшов на бік Карла XII.

27 червня 1709 р. емігрував в Османську імперію. За І. Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та

понад 4 тис. запорожців. Вони обирають 5 квітня 1710 р. П. Орлика гетьманом України. Намагаючись завоювати собі підтримку, в 1710 р. П. Орлик складає «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»), документ, який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. У тексті документа її автори називають територію держави Малою Руссю, Військом Запорозьким, Україною.

Аналізуючи діяльність П. Орлика, слід відзначити, що за «Конституцією» законодавча влада надавалась Генеральній Раді, що виконувала роль парламенту, до якої входять генеральні старшини, цивільні полковники від міст, генеральні радники, полкові старшини, сотники та представники від Запорозької Січі. Генеральній Раді належало працювати посесійно, тричі на рік. Найвищу виконавчу владу мав гетьман, влада якого була довічною. У період між сесійними зборами Генеральної Ради гетьман виконував її повноваження. Відповідно до положень 6, 7 і 8 статей, гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялись певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що за підтримки Карла XII Орлик вступає в союз із кримськими татарами та Оттоманською Портою. На початку 1711 р. Орлик розпочинає спільний похід запорожців, буджацьких татар, шведів і поляків – прихильників Станіслава І Лещинського, проти росіян в Україні. Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде визволена від московського панування, а турки і татари обіцяли свою допомогу у цій боротьбі. У березні 1711 р. об'єднані війська під командуванням П. Орлика підійшли до добре укріпленої Білої Церкви, де перебував російський гарнізон. Частина татарських загонів під проводом хана здійснили похід на Слобідську Україну. Такі дії союзників підривали авторитет П. Орлика серед українського населення. У травні 1711 р. розпочався наступ московських військ під проводом Б. Шереметьєва. За таких обставин поляки відступили, а татари і турки, налякані звісткою про те, що йде велике російське військо, почали тікати, беручи дорогою великий ясир. Українські козаки довідавшись про звірства турків і татар кинулись рятувати свої родини. Таким чином із 16 тис. українського війська у П. Орлика залишилося лише 3 тис., з якими гетьман відійшов до Бендер. Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників шукав підтримки своєї справи у різних європейських володарів. На останньому етапі життя переїхав до Ясс, де помер 24 травня 1742 р.

Звертаючись до третього питання семінару варто розпочати з того, що останній період (1734–1775 рр.) в історії Запорозької Січі позначився з одного боку, помітним економічним піднесенням Запорозжя, з другого – поступовим занепадом автономії Запорозької Січі. Посилення феодально-кріпосницького і національного гніту в центральних районах України і відносний спокій на російсько-кримських кордонах сприяли народній колонізації Запоріжжя. В 70-х роках XVIII ст. населення Запоріжжя становило близько 100 тис. чоловік. У зв'язку з цим ускладнилося й управління краєм. Саме тоді склався адміністративно-територіальний поділ Запоріжжя на 8 паланок (округів).

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що відбувалися зміни і в економіці Запорозької Січі, які полягали, насамперед, у розширенні землеробства, якого раніше майже не було, і в подальшому розвитку скотарства і промислів. У сільському господарстві значне місце зайняли зимівники, де успішно розвивалося скотарство,

конярство, вівчарство та землеробство. Основна маса населення зосереджувалася в слободах. Земля вважалася власністю всього війська і Кіш відводив її власникам зимівників і слобідським громадам.

Варто звернути увагу студентів і та те, що населення слобід виконувало різні повинності. Головною повинністю козака була військова служба на власний кошт. Посполитих звільняли від військової служби, але натомість вони відбували багато інших повинностей на користь війська і сплачували грошові податки. Заможне козацтво всіляко обмежувало компетенцію військової ради, прагнуло замінити її Радою старшини і «значного товариства». У др. пол. XVIII ст. козацтво почало відокремлюватися від посполитих, перетворюватися на верству, головним обов'язком якої була військова служба, а привілеєм – участь у самоврядуванні та військовій раді.

Звертаючись до четвертого питання семінару варто розпочати з того, що Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему і грошовий обіг. Існувала широка система податків в «Скарбницю Військову». Одним з найбільших джерел надходжень були податки на млини. Існували відкупи на горілку, дьоготь і тютюн. Стягувалися проїзні, транзитні та внутрішні митні збори. У Гетьманщині існувала система прямого оподаткування населення. Фінансами Гетьманщини завідував генеральний підскарбій, який очолював Військову скарбницю, перейменовану пізніше на Генеральну скарбову канцелярію.

Розглядаючи соціальний аспект устрою Гетьманщини, студентів потрібно зорієнтувати на тому, що в часи Руїни, в результаті безперервних бойових дій, сильно скоротилося населення Правобережжя. За ініціативи Москви, протягом 1674–1678 рр., населення подніпровської смуги правого берега, від Києва до Чигирини, було насильно перевезено урядом гетьмана Самойловича на Лівобережжя та Слобожанщину. Операції насильницького переселення українців на лівий берег Дніпра отримали назву «Великого згону».

В гетьманування Мазепи склалися норми соціального ладу, які збереглися впродовж усього XVIII ст. Козацтво остаточно заступило політичне місце шляхти. Практика Мазепи жалувати родичам генеральної, полкової і сотенної старшини титули знатних товаришів – бунчукового, значкового і військового – сприяло оформленню спадкової привілейованої олігархічної групи, відмежованої від рядового козацтва. Нова козацька аристократія називала себе шляхетською, підкреслювала свою пряму наступність від руської шляхти XVII ст., використовувала шляхетські герби.

На момент ліквідації в Гетьманщині проживало понад один мільйон чоловіків. Козаки складали одну десяту населення. До козацької старшини належало близько 2,4 тис. осіб. Духівництво, шляхта й іноземні службовці не перевищували 11 тис. осіб. Шляхта мала майнові прерогативи і не була зобов'язана до військової служби. Міщани зберігали традиційні форми самоврядування – під час Хмельниччини 50–80% міського населення показалося. Найбільшою категорією населення були селяни. Після Хмельниччини вони стали вільними землевласниками з правом володіння оброблюваною ними землею в обмін на сплату податків до військової скарбниці.

Не менш важливим для розкриття четвертого питання є той факт, що після ліквідації гетьманства у 1764 р. Запорозька Січ лишалася єдиним українським краєм, де ще зберігалася автономія. За Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. кордони Росії відсунулися до гирла Південного Бугу, і Запорозька Січ втрачала значення форпосту в боротьбі проти турецько-татарської агресії. Крім того, царський уряд пригадуючи участь січовиків у кривавому повстанні на Правобережжі в 1768 р., відомішому як Коліївщина, побоювався нових заворушень. У квітні 1775 р. Г. Потьомкін виступив на засіданні царського уряду з проектом ліквідації Запорозької Січі. На початку червня 1775 р. царські війська на чолі з генералом П. Текелієм (1720–1793 рр.), що поверталися з турецького фронту, та генерала Ф. Чорби (1718–1796 рр.) оточили та знищили Запорозьку Січ 4–5

червня 1775 р. Не маючи сил боронитися, кошовий отаман П. Калнишевський (1765–1775 рр.) змушений був здати фортецю без бою.

Звертаючись до п'ятого питання семінару варто розпочати з того, щоб дати визначення поняттю гайдамаки, яке походить від турецького *haydamak* – бродник, кочівник, розбійник. Згодом, слово гайдамаки стало означати народних повстанців на Правобережній Україні, що залишалася до кінця XVIII ст. під владою Речі Посполитої. Розкриваючи дане питання, потрібно дати визначення Гайдамацькому рухові, що був національно-визвольним і суспільно-політичним опором проти польського гніту на правобережній Україні наприкінці XVIII-го на початку XIX-го ст., і який поширився на Київщині, Брацлавщині і Волині. Гайдамацький рух об'єднав незаможних селян-втікачів, найманих робітників з гуралень, млинів, фільварків, міщан, дрібну шляхту й нижче духовенство, але підтримували його найширші верстви населення. Гайдамацький рух зародився в перші десятиріччя XVIII ст. й тривав аж до кінця 1760-х років, зрештою вилившись у грандіозне повстання, що відоме в історії під назвою Коліївщина.

Не менш важливим для аналізу проблеми є й те, що перші письмові відомості про гайдамацький рух зафіксовані 1708 р. на Волині, а згодом на Поділлі, Брацлавщині і Київщині. Документи свідчать, що гайдамацький рух набрав найбільшого розмаху на Правобережній Україні, переростаючи в загальнонародні повстання. Проте він не був ізольованим, а знаходив відгук на Лівобережній і Слобідській Україні. Особливо у другій половині XVIII ст., з ліквідацією полкового устрою і, по суті, закріпаченням козаків на Слобожанщині. Винятково велику роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорізька Січ. Запоріжжя було тим резервуаром, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Тут, у Запоріжжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх, запорізькі козаки. Участь запорізьких козаків у гайдамацькому русі зміцнювала сили повстанців, поповнюючи їх загони загартованими, відважними і досвідченими воїнами, надавала цьому рухові більшої організованості і цілеспрямованості.

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що аж до 1734 р. гайдамацькі загони створювалися і діяли не скоординовано. У період без короля, після смерті Августа II Саса (1709–1733 рр.), протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили в 1734 р. значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Польщі. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії звернулося до магнатських «армій» з проханням виступити проти прихильників французького ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Усіх повстанців він включав до козацького реєстру, призначав сотників, ротмістрів, поручників. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. На початку 1735 р. повстання охопило всю територію українських воєводств хоча і було придушене на весні 1737 р.

Розглядаючи цей матеріал, студенти повинні усвідомити, що Гайдамацькі загони діяли на Правобережжі і в наступні роки. 1743 р. славився своїми діями в околицях Лисянки отаман К. Гаркуша, 1749 р. в районі Білої Церкви – отаман І. Борода, а на Київщині – отамани Невінчаний, Середа, Беркут. Особливо запеклими були дії гайдамаків 1750 р. – на Київщині вони захопили Мошни, Білу Церкву з найсильнішою на той час фортецею, Володарку. Інші загони на Брацлавщині здобули Умань, Гранів, Вінницю, Летичів. Спільними діями російських і польських військ повстання 1750 р. було придушене. Головною причиною поразки, як і раніше, була відсутність єдиного керівного центру.

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні усвідомити, що найбільшої гостроти Гайдамацький рух набув 1768 р., коли під керівництвом запорожця М. Залізняка (бл. 1740–1768 рр.) та сотника надвірного козацтва І. Гонти (бл. 1740–1768 рр.)

розпочалося одне з широкомасштабних тогочасних повстань у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву Коліївщини. Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників так званої Барської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Повстання почалося 18 травня 1768 р. Організатором і керівником повстання став М. Залізняк – син знатного козака із с. Івківці, що на Чигиринщині, що був послушником Онуфріївського монастиря, а потім (з весни 1768 р.) Мотронинського.

Разом з тим, студенти повинні звернути увагу і на те, що повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, вищим рівнем організації, наявністю єдиного керівного центру, поділом війська на окремі підрозділи та ідеологічною спрямованістю. Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Коліївщина нанесла також суттєвий удар по системі орендних відносин у сільському господарстві Правобережної України. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів, які переважно були євреями (згідно з переписом 1764 р. в усьому Київському воєводстві проживало 22 тис. осіб єврейського походження) було вбито козаками і селянами.

Розглядаючи цей матеріал, студенти повинні усвідомити, що Коліївщина фактично відобразила завершальний фазу інкорпорації (лат. *incorporatio* – приєднання) України до складу Російської імперії у XVIII ст., політика якої на Лівобережжі та Слобожанщині характеризувалася тотальним наступом самодержавства на права Гетьманщини. Метою наступу була повна ліквідація української автономії та анексія – інкорпорація її земель до складу імперії. Великодержавна політика на українських землях особливо посилилася у часи правління Катерини II (1762–1796 рр.): були ліквідовані залишки автономії України та влада гетьмана у 1764 р., Запорозька Січ ліквідована у 1775р., а козацьке військо перетворене на регулярне царське. На Лівобережжі, замість поділу на полки, сотні та курені, створено намісництва, а царський указ 1783 р. остаточно закріпачував українських селян.

Контрольні питання:

1. Коли й чому розпочалася криза політичних зв'язків гетьмана Івана Мазепи та царя Петра I?
2. Розкрийте особливості епохи І. Мазепи (1687–1708 рр.) в Україні.
3. Якими були наслідки міжнародної політики гетьмана І. Мазепи?
4. У чому полягала сутність переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведів і короля Карла XII у 1708 р.?
5. Вкажіть на причини обрання П. Орлика гетьманом Гетьманом Війська Запорозького у 1710 р.
6. Якими були наслідки появи на історичній арені документу: «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького»?
7. Розкрийте зміст, значення і наслідки занепаду Української козацької держави у другій половині XVIII ст.
8. У чому полягав зміст завершального етапу розвитку Запорізького козацтва?
9. Які наслідки для історії України мав занепад Запорізького козацтва у другій половині XVIII ст.?
10. Розкрийте основні особливості соціально-економічного становища українських земель в др. пол. XVII– пер. пол. XVIII ст.
11. Які тенденції розвитку України першої половини XVIII ст. ви можете назвати?
12. За яких умов розпочався процес інкорпорації українських земель?
13. Розкрийте причини остаточного завершення інкорпорації України до складу Австрійської та Російської імперій.
14. Охарактеризуйте зміст Гайдамацького руху в 1708–1768 рр.
15. Розкрийте сутність довготривалості Гайдамацького руху.

16. Якими були наслідки Гайдамацького руху в Україні XVIII ст.?
17. Охарактеризуйте значення проголошення Барської конфедерації 1768 р. на початковому етапі Коліївщини?
18. Розкрийте основні передумови початку Коліївщини 1768 р.
19. Якими були наслідки Коліївщини 1768 р.?
20. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення завершення інкорпоративного процесу в Україні?

Рекомендована література:

1. Александров П. Ліквідація Запорозької Січі / П. Александров // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 33–45.
2. Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. – К. : Україна, 2004. – 304 с.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : «Наукова думка», 1991. – 320 с.
4. Апанович О. Агрокультура українського козацтва / О. Апанович // Українська культура. – 1998. – №9-10. – С. 53–76.
5. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. – К. : Україна, 1993. – 200 с.
6. Апанович О. Конституція Пилипа Орлика / О. Апанович // Хроніка – 2000. – 1998. – № 23–24. – С. 44–60.
7. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський / О. Апанович // Людина і світ. – 1995. – № 2. – С. 14–30.
8. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
9. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
10. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський / І. Борщак. – Львів : Веселка, 1991. – 123 с.
11. Величко Самійло. Літопис / Пер., вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – 384 с.
12. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
13. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
14. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
15. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
16. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
17. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
18. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
19. Історія України XX– початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
20. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
21. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
22. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
23. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
24. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830) / З. Когут. – К. : Либідь, 1996. – 177 с.
25. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
26. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
27. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
28. Літопис Грабянки. – Киев, 1854. – 445 с.
29. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 177 с.
30. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
31. Сушинський Б. І. Козацька Україна: «Хмельниччина»: збірник / Б. І. Сушинський. – Одеса : ВМВ, 2004. – 560 с.
32. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.
33. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : «Генеза», 2005. – 380 с.

Тема 3: Український національно-визвольний рух (кінець XVIII – початок XX ст.)

Мета: з'ясувати визначальні тенденції розвитку українських земель під гнітом двох імперій, акцентуючи увагу на процесі інституціоналізації українського національно-визвольного руху.

Зміст

1. Український національно-визвольний рух: загальна характеристика та регіональні особливості.
2. Створення і діяльність українських політичних партій. «Незалежницько-соборницька» та «автономістська» течії української політичної думки.
3. Україна в роки Першої світової війни.

Понятійний апарат:

панславізм, українофіли, громада, земства, народництво, Кобзар, декабристи, «Південне товариство», реформи, русофіли (москвофіли), народовці, радикали, хлопомани, «Російська Рада», «Слово», Валуєвський циркуляр, Емський указ, «Просвіта», РСДРП, УСДРП, РУП, УПСР, Рада робітничих депутатів, «Руська трійця», "Русалка Дністрова".

Теми рефератів:

Кирило-Мефодієвське товариство. Громадсько-політична діяльність Михайла Драгоманова. Ідея «самостійної України» у громадсько-політичній думці кінця XIX– початку XX ст.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання теми, варто розпочати з того, що український національно-визвольний рух кінця XVIII–XIX ст. був унікальним явищем, яке полягало в тому, що українські національні діячі, будуючи нову модерну націю, спирались на загальноєвропейські ідеї «рівності, свободи і братерства». З заперечення політичних і культурних впливів старих націй почалось становлення молодшої модерної української нації. Найстарішим з цих впливів був польський. До останньої чверті XVIII ст. більша частина українських етнічних земель перебувала у складі польсько-литовської Речі Посполитої. Після втрати політичної незалежності польська шляхта ледве зберігала свої політичні і культурні впливи на Правобережжі, тоді як у Галичині протягом першої половини XIX ст. вона зміцнила свої позиції. Польське повстання 1830–1831 рр. та його наслідки зіграли велику роль у розвитку українського руху. У Галичині воно привело до глибокої тріщини у польсько-українському союзі. Реакцією на цей розрив стала поява покоління «Руської Трійці».

Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо черемиського владики-єпископа І. Снігурського (1784–1847 рр.) у 1820–30-х рр. згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтелігенції. Вони приступили до створення початкових шкіл для місцевого населення. З'являються перші граматики української мови І. Могильницького (1822 р.), Й. Лозинського (1833 р.), Й. Левицького (1834 р.). Водночас виходять друком перші збірки народної творчості – «Пісні польські і руські люду галицького» В. Залеського (1833 р.), вихід якої для Галичини мав таке ж значення, як «Малороссийские песни» М. Максимовича для Наддніпрянщини, збірка «Руське весілля» Й. Лозинського (1835 р.). На початку 30-х років на арену національного життя виступає нове покоління інтелігенції, вихованців Львівської семінарії, очолюваної «Руською трійцею» – М. Шашкевичем (1811–1843 рр.), Я. Головацьким (1814–1888 рр.) та І. Вагилевичем (1811–1866 рр.). На відміну від старшого покоління, яке було тісно пов'язане з церковними традиціям і

старослов'янською церковною мовою, молоде покоління прагнуло впровадити в тогочасну літературу народну мову.

Спроба російського самодержавства скористатися українським рухом для побороення польських впливів у «Південно-Західному краї» після 1831 р. відкрила нові можливості для українського національного відродження у наддніпрянській Україні. Завдяки цьому між 1830 і 1840-ми рр. відбувається величезний стрибок у розвитку українського національного руху.

Також слід відзначити, що український національний рух, реагуючи на лібералізацію політичного життя після 1855 р. в Росії, зазнав помітного зростання. Центром політичного життя став Петербург, куди з'їхалася більшість братчиків. Тут 1859 р. було утворено першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, журналів, проведення вечорів тощо. У 1861–1862 р. у Петербурзі виходив літературно-науковий місячник «Основа», що видавався П. Кулішем (1819–1897 рр.) за участю М. Костомарова (1817–1885 рр.) і Т. Шевченка (1814–1861 рр.). У 1861 р. у Києві виникла своя громада з числа студентів Київського університету та місцевої інтелігенції. Одним із основних напрямів діяльності Київської громади була організація недільних шкіл для дорослого населення. Ставлення до українського руху змінилося після польського повстання 1863 р. Повстання охопило й Правобережну Україну. Найбільшої шкоди українському рухові завдав рескрипт 1863 р. міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1861–1868 рр.), який проголошував, що окремого «малоросійського языка не было, нет и быть не может». Валуєвський указ заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не стосувалася художньої літератури.

Розглядаючи подальший матеріал, потрібно зробити акцент а на тому, що на початку 1860-х рр. негативне ставлення до поміщицької верстви змусило декількох українських діячів зректися від приналежності до цього класу. До їх числа належав один із лідерів київської громади В. Антонович (1834–1908 рр.). Навколо нього зібралася невелика група «хлопоманів» – вихідців із сполячених поміщицьких родин, які під час січневого повстання 1863 р. порвали зі своїм аристократичним світом й ідентифікували себе простолюдом. Найбільш послідовне вираження курсу на поєднання соціалізму з національною справою знайшло у політичній думці іншого лідера Київської громади М. Драгоманова (1841–1895 рр.). Йому належала відома формула, що «по обставинам України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем». Погляди Драгоманова були далекі від ортодоксального марксизму. Вінцем антиукраїнських акцій стало видання Олександром II (1855–1881 рр.) Емського указу 18 травня 1876 р., який не лише забороняв друкування українських книжок у Російській імперії, а й ввіз їх з-за кордону. Українському рухові завдано тяжкого удару. Були зведені нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади (М. Драгоманов, Ф. Вовк (1847–1918 рр.), М. Зібер (1844–1888 рр.), С. Подолинський (1850–1891 рр.) виїхали в еміграцію. За дорученням київських товаришів М. Драгоманов у 1878–1882 рр. видавав у Женеві журнал «Громада».

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що у середині 70-х років у Галичині з'являється молода інтелігенція, яка критично оцінювала діяльність політичних течій і бажала надати українському рухові модерного, європейського характеру. Під впливом М. Драгоманова молоді українські політичні діячі І. Франко (1856–1916 рр.), М. Павлик (1853–1915 рр.), О. Терлецький (1850–1902 рр.) та ін., які переорієнтовуються на соціалізм. Так в українському таборі виникає так звана радикальна течія. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських соціалістів (І Франка та його товаришів) 1877–1878 рр. Незважаючи на свою малочисельність, галицько-українські радикали зіграли велику роль у зміні ідеологічних основ та організаційних форм національного руху. Радикали вели соціалістичну пропаганду серед українського селянства та робітництва, що робило їх діяльність

особливо неприйнятною для поміркованого національного керівництва та виступали з різкою критикою греко-католицького духовенства.

Розглядаючи друге питання семінару варто розпочати з того факту, що у 1890 р. радикали утворили першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП). У дискусіях, що велися всередині партії, вперше викристалізувалася ідея політичної самостійності України. Вона містилася у книзі молодого радикала-марксиста Ю. Бачинського (1870–1940 рр.) «Україна ірредента» (1895 р.) та була включена у партійну програму. У 1890-х рр. зміни пережив і народовський рух. У нього влилася нова група молодих діячів – Є. Олесницький (1860–1917 рр.), К. Левицький (1859–1941 рр.), С. Федак (1861–1937 рр.) та ін. Для дальшого розвитку українського руху велике значення мав приїзд до Львова у 1894 р. молодого історика М. Грушевського (1866–1934 рр.). Разом з І. Франком він очолив рух щодо об'єднання поміркованішого крила радикалів та лівоцентристської групи народовців в єдиній, національно-демократичній партії. Національно-демократична партія була утворена у 1899 р. і дуже скоро стала наймасовішою і найвпливовішою в українському русі.

Згодом з РУРП виділилося марксистське крило, що у тому ж 1899 р. оформилося в Українську соціал-демократичну партію (УСДП) на чолі з М. Ганкевичем, Ю. Бачинським та С. Вітиком (1876–1937 рр.). Усі три партії – націонал-демократична, радикальна, соціал-демократична – стають поборниками політичної самостійності України. Національний рух швидко політизувався під впливом актуалізації зовнішньополітичного аспекту українського питання. Наприкінці XIX ст. проходить політизація національного руху і на східноукраїнських землях. Виникає ціла низка політичних гуртків та українських партій. Влітку 1891р. на могилі Шевченка у Каневі декілька національно свідомих студентів заснували таємне товариство під назвою «Братство тарасівців». Через короткий час ряди його членів поповнилися за рахунок молоді інтелігенції з Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Лубен. Провідними ідеологами та лідерами товариства були І. Липа (1865–1923 рр.), Б. Грінченко (1863–1910 рр.) та М. Коцюбинський (1864–1913 рр.). У написаній І. Липою програмі «Profession de foi молодих українців» (1893 р.) містилися вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних та соціальних прав українського народу. Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість.

«Братство тарасівців» проіснувало до 1898 р. У 1897 р. на нелегальному з'їзді в Києві представників усіх громад в Україні було утворено Загальну українську безпартійну організацію на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. У 1904 р. вона перетворилася в Українську демократичну партію. У 1897 р. у Харкові заходами Д. Антоновича, Л. Мацієвича (1877–1910 рр.) та М. Русова (1876–1909 рр.) виникла студентська група, на основі якої 1900 р. була створена Революційна українська партія (РУП). РУП продовжила політичну лінію «Братства тарасівців». У 1900 р. один із колишніх «тарасівців», харківський адвокат М. Міхновський (1873–1924 рр.) видав у Львові брошуру під промовистою назвою «Самостійна Україна». Ця книжка вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі». Однак на відміну від Галичини, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. Характерно, що РУП, яка спочатку прийняла брошуру Міхновського за свою програму, згодом відмовилася від неї і перейшла на федеративні позиції. Міхновський вийшов з партії і 1902 р. утворив Українську національну партію (УНП), яка, хоч і прийняла постулат політичної самостійності, не змогла знайти багато прихильників.

Переважна більшість українських партій, що виникала на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, теж виступали поборниками перебудови Росії у федерацію, в якій Україна користувалася б правами національної територіальної автономії, а не самостійної держави. Не всі українські партії розуміли недоліки такої позиції. У 1904 р.

від РУП від'єдналася група під проводом М. Меленевського (1878–1933 рр.) й А. Скоропис-Йолтуховського (1880–1950 рр.), яка заснувала Українську соціал-демократичну спілку, а згодом перетворилася у регіональну організацію Російської соціал-демократичної партії (меншовиків) (РСДП(м)). На початку XX ст. російських самодержавний режим зазнав чергової політичної кризи, яка поглибилась безславною поразкою Росії у російсько-японській війні 1904–1905 рр. 9 січня 1905 р. російський імператор Микола II (1894–1917 рр.) віддав наказ розстріляти мирну демонстрацію робітників у Петербурзі. Під тиском революційних подій Микола II змушений був видати спеціальний маніфест 17 жовтня 1905 р., в якому пообіцяв провести вибори до Державної думи і надати широкі політичні права громадянам Російської імперії. У час революції сталися певні зміни у політичній розстановці українських сил.

У 1905 р. РУП перейшла повністю на марксистські позиції і перейменувалася в Українську соціал-демократичну партію (УСДП), лідери В. Винниченко (1880–1951 рр.), С. Петлюра (1879–1926 рр.), М. Порш (1879–1944 рр.), Л. Юркевич (1884–1917 рр.). Партія стояла на самостійницьких позиціях, але з тактичних міркувань включила в свою програму вимогу національно-територіальної автономії України у складі Російської федерації. Восени 1905 р. зі складу Української демократичної партії вийшла радикальна група на чолі з Б. Грінченком, яка утворила Українську радикальну партію (УРП). Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в Українську радикально-демократичну партію. УРДП проіснувала з 1905 по 1908 рр., до утворення Товариства українських поступовців (ТУП) на чолі з М. Грушевським, Є. Чикаленком (1861–1929 рр.) і С. Єфремовим (1876–1939 рр.). У 1903–1904 рр. з РУП вийшли гуртки соціалістів-революціонерів (есерів), які на початку 1907 р. об'єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). Усі ці три партії – УСДРП, ТУП і УПСР – були головними представниками політично активних українців і відіграли основну роль у часи Центральної Ради і Директорії. Однак на відміну від трьох головних українських партій у Галичині вони стояли не на самостійницьких, а на федеративних позиціях, а на самій території Наддніпрянської України за своєю активністю й впливами вони значно поступалися російським партіям.

Розглядаючи третє питання семінару варто звернути увагу на те, що черговий етап розвитку України злився з початком Першої світової війни (1914–1918 рр.). Причиною її виникнення були суперечності у стані імперіалістичних держав: з одного боку – Антанти, до якої входили Англія, Франція, Росія, з іншого – Троїстого союзу у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Українські землі були серед тих, що найбільше постраждали від війни. Лінія фронту проходила безпосередньо українською територією. На двох фронтах, що простяглися українськими землями, перебувало 3250 тис. солдатів та офіцерів. Крім того, у тилкових гарнізонах в Україні перебувало 400 тис. солдатів і офіцерів. Далекосяжні плани поневолення України виношували обидва блоки імперіалістичних держав – Антанта і Троїстий союз. Росія відкрито готувалася приєднати Галичину, Буковину та Закарпаття. Австро-Угорщина прагнула захопити Наддніпрянську Україну, а Німеччина мала на меті взяти Україну під свій протекторат.

На Південно-Західному фронті війна розпочалась у серпні 1914 р. Галицькою битвою, яка тривала з 23 серпня до 21 вересня 1914 р., австро-угорська армія, втративши понад 326 тис. солдатів, була розгромлена. Галичина та Буковина опинилися під окупацією царської Росії. Однак у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт, змусили російську армію відступити з Галичини. У 1916 р. Галичина і Буковина стали тереном найжорстокіших битв Першої світової війни. Наприкінці травня 1916 р. розпочався відомий наступ генерала А. Брусилова. У результаті цього наступу російські війська захопили Буковину й східну частину Галичини з Тернополем та Західну Волинь з Луцьком. Внаслідок багатомісячної битви багато районів Галичини, особливо Тернопільщини, були зруйновані вщент, населення евакуйоване, господарства та майно втрачені. Не менші неприємності приніс Галичині й

червневий наступ 1917 р. російських військ, кинутих на австро-угорський фронт Тимчасовим урядом Росії. Ця акція не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, завершилася повною поразкою російської армії, її відступом за річку Збруч.

Контрольні питання до теми:

1. У чому полягала унікальність українського національно-визвольного руху кінця XVIII–XIX ст.?
2. Назвіть території України та держави, у складі яких вони перебували у XIX ст.
3. Якими були наслідки польського повстання 1830–1831 рр., та як воно вплинуло на розвиток українського руху у Галичині?
4. Що таке покоління «Руської Трійці»?
5. Як вплинуло захоплення М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем народною мовою на літературу Галичини пер. пол. XIX ст.?
6. Ким та за чиєї підтримки у 1861–1862 р. у Петербурзі видавався літературно-науковий місячник «Основа»?
7. Коли розпочалась та у чому полягали основні напрями діяльності Київської громади?
8. Вкажіть на причини переходу Російської імперії до епохи реформ 1860-х–1870-х рр.
9. Хто такі були «хлопомани»? У чому полягала суть їх діяльності?
10. Якими були наслідки появи рескрипту 1863 р. міністра внутрішніх справ П. Валуєва?
11. Розкрийте зміст і значення вислову «плохий той українець, що не став радикалом і плохий той радикал, що не став українцем». Кому він належить?
12. Коли було видано Емський указ? Назвіть його основні положення?
13. Хто належав до радикальної течії української інтелігенції?
14. У чому полягав зміст початкового етапу українського відродження XIX ст.?
15. Які наслідки для історії України мало виникнення першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП)? Коли вона виникла?
16. Що таке Антанта? Які країни входили до цього союзу?
17. З якої події розпочалась Перша світова війна?
18. Які країни склали Троїстий союз?
19. У складі якої з країн Троїстого союзу воювали українські підрозділи?
20. Коли і на якій території розпочався наступ генерала А. Брусилова?

Рекомендована література:

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами 1831–1863 / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1996. – 254 с.
3. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадянському житті України. 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Основа, 1995. – 250 с.
4. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
5. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
7. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
8. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
9. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М. : Наука, 1968. – 220 с.
10. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
11. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
12. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
13. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.

14. Історія України ХХ– початку ХХІ століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
15. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К.: «Наукова думка», 1997. – 250 с.
16. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
17. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред.: В. М. Литвина. – К.: Знання, 2006. – 608 с.
18. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі/ В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: Школа, 2007. – 591 с.
19. Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. –1917 р.: Хрестоматія-посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – Ч. 1 / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К.: Видавництво Європейського університету, 2002. – 176 с.
20. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Наукова думка, 1993. – 172 с.
21. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К.: «Наукова думка», 1993. – 120 с.
22. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. –1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: ВІКС, 1993. – 167 с.
23. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К.: «Наукова думка», 2001. – 190 с.
24. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К.: «Наукова думка», 2008. – 290 с.
25. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – 260 с.
26. Морочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861–1929 рр.) / В. І. Морочко. – К.: Наукова думка, 1995. – 133 с.
27. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ– початку ХХ ст.: монографія / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 167 с.
28. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: «Наукова думка», 1994. – 320 с.
29. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград: Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Тема 4: Українська революція 1917–1921 рр.

Мета: з'ясувати хід національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., визначити місце і роль УЦР у державотворчих процесах, внесок гетьманату П. Скоропадського й Директорії у формування української держави; звернути увагу на багатоманітність оціночних суджень щодо цих подій в історичній літературі.

Зміст

1. Державотворча діяльність Української Центральної Ради.
2. Українська держава гетьманської доби.
3. Директорія і відновлення Української народної республіки. Боротьба українських військ у “трикутнику смерті”. Анархія.
4. Прорахунки і здобутки уряду ЗУНР.

Понятійний апарат:

І–ІV Універсали, Директорія, монархія, демократична республіка, революція, Генеральний секретаріат, Народний секретаріат, громадянська війна, махновці, «воєнний комунізм», УНР, ЗУНР, УСРР, УГА, Гетьманат, Раднарком, Брест-Литовський договір, Ризький мирний договір, Антанта, інтервенція.

Теми рефератів:

Михайло Грушевський – політик, громадський діяч і науковець; Євген Петрушевич – президент ЗУНР; Політичний портрет Володимира Винниченка.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання даної теми, варто розпочати з того, що Українська Народна Республіка – була проголошена 7 листопада 1917 р., як автономна республіка у складі Російської республіки. Зникла після поразки українських визвольних змагань 1917–1920 рр. 1921 року територія республіки була анексована за результатами Ризького договору 1921 р. між Польщею, з одного боку, та Радянською Росією і, формально, УРСР з другого.

23 лютого (8 березня) 1917 р. в Петрограді, столиці Російської імперії, спалахнула Лютнева революція. 2 (15) березня 1917 р. Микола II зрікся престолу, а на місці імперії виникла Російська республіка. Російська революція стала імпульсом для розвитку українського національного руху. 4 (17) березня 1917 р. в Києві була створена Українська Центральна Рада (УЦР) – представницький орган. 7 (20) березня року було обрано її керівний склад на чолі з істориком М. Грушевським. 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Києві було висунуто вимогу національно-територіальної автономії для України. Цю вимогу підтримали з'їзди українських партій – Товариства українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів та. Паралельно з цим, протягом березня – квітня, в регіонах України йшов процес формування Рад.

Також слід відзначити, що 6 (19) квітня – 8 (21) квітня 1917 р. в Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, на якому Центральна рада була перетворена на головний представницький орган політичних і громадських організацій України. Конгрес постановив добиватися національно-територіальної автономії українців у складі федеративної та демократичної Росії. Центральна Рада була поповнена депутатами від різних регіонів і суспільних класів, і стала виконувати функції тимчасового українського парламенту. У травні 1917 р. Центральна Рада розпочала переговори з російським Тимчасовим урядом про визнання автономії України та визначення її кордонів. Проте українські вимоги були проігноровані. Через це 10 (23) червня 1917 р. Центральна рада одноосібно прийняла I Універсал, який проголошував автономію України в складі Росії. Центральна рада сформувала 15 (28) червня 1917 р. тимчасовий український уряд – Генеральний секретаріат, очолюваний В. Винниченком, який розпочав переговори з Тимчасовим урядом Росії щодо визнання самопроголошеної автономії.

3 (16) липня 1917 р., в результаті складних переговорів з російською владою, Українська Центральна Рада прийняла II Універсал, який скасовував автономію України, відкладаючи її проголошення до скликання Всеросійських установчих зборів. Домовленості Центральної Ради з Тимчасовим урядом були розцінені частиною українського суспільства неоднозначно. 4 (17) серпня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії видав інструкцію українському Генеральному секретаріатові, якою визначав його своїм представником в Україні. Під нагляд Генерального секретаріату передавалися Київська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії, а також частина Чернігівської губернії без Стародубщини.

Розглядаючи подальший матеріал, потрібно зробити акцент а на тому, що 8 (21) вересня 1917 – 15 (28) вересня 1917 р. за ініціативи Центральної Ради в Києві пройшов З'їзд народів Росії, який схвалив курс Центральної Ради на створення національно-територіальної автономії для українців та інших національностей у складі федеративної Росії. Одночасно з цим в українських регіонах йшов процес формування червоної гвардії і більшовизації Рад. Коли 25 жовтня (7 листопада) 1917 року в Петрограді стався переворот і Тимчасовий уряд Росії було повалено більшовиками на чолі з В. Леніним, більшовики сформували Раду народних комісарів Росії, що стала новим господарем країни. 26 жовтня (8 листопада) більшовики спробували захопити владу в Києві. У відповідь Українська Центральна Рада 7 (20) листопада 1917 р. з власної ініціативи прийняла III Універсал, який проголошував заснування Української Народної Республіки як автономії в складі Російської держави. До Української Народної Республіки входили території, населені переважно українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина,

Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія без Криму. Приєднання Курщини, Холмщини, Вороніжчини та інших територій з українським населенням мало вирішуватися шляхом переговорів. Універсал проголошував широку програму соціальних реформ і містив обіцянку розпочати мирні переговори про вихід України з Першої світової війни.

12 (25) листопада 1917 р. по всій Росії, включаючи Україну, пройшли вибори до Всеросійських установчих зборів. На загальних виборах перемогли есери і більшовики. В українських губерніях до 70% голосів отримали українські есери та національні партії. Після окупації більшовиками Харкова у грудні 1917 р., український уряд звернувся до міжнародної спільноти з нотою, в якій заявив, що здійснюватиме міжнародні відносини незалежно від Росії. 28 грудня 1917 (10 січня 1918) р. Українська делегація, очолювана В. Голубовичем (1885–1939 рр.), а згодом О. Севрюком (1893–1941 рр.), приєдналася до мирних переговорів у Брест-Литовську, що велися між країнами Четверного союзу та більшовиками. Українці домагалися закінчення Першої світової війни на українській ділянці фронту. Також обговорювалося питання про входження Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя до складу Української Народної Республіки, або утворення з цих земель національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини. Через ворожу політику російського керівництва щодо України, 9 (22) січня 1918 р. Центральна рада прийняла IV Універсал. Він проголошував незалежність Української Народної Республіки від Росії.

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що 27 січня (9 лютого) 1918 р. Українська Народна Республіка з одного боку, та Німецька імперія, Австро-Угорщина, Османська імперія і Болгарське царство з другого, уклали сепаратний Брест-Литовський мирний договір. Україна визнавалася незалежною державою в кордонах окреслених III Універсалом. Німеччина та Австро-Угорщина погодилися на приєднання Холмщини і Підляшшя, а також утворення в Галичині, Буковині та Закарпатті окремого коронного краю. Країни Четверного союзу обіцяли надати уряду Української Народної Республіки військову допомогу у війні з більшовиками за умови продовольчих поставок Німеччині та Австро-Угорщині: 60 млн. пудів хліба, 2,75 млн пудів м'яса, 400 млн яєць й іншої сільськогосподарської продукції.

Вже 1 березня 1918 р. радянські військові сили залишили Київ, а через кілька днів до міста прибув уряд Центральної Ради. У березні-квітні німці зайняли південні міста, а також Катеринослав і Харків, пізніше – Донбас і Крим. Окупація України стала фактом. Повернення Центральної Ради в супроводі німецьких військ викликало в населення переважно вороже або байдуже ставлення до неї, до того ж австро-німецькі окупанти відновлювали в Україні буржуазно-поміщицький лад. Окупанти переконалися, що для забезпечення визначених поставок продовольства Центральна Рада не мала реальних можливостей. Окрім того, утворена з козаків 1-го Українського корпусу та Вільного козацтва, Українська народна громада вирішила підтримати іншу владу у формі диктатури без народного представництва. У цей час серед селян, які прагнули відродити козацький стан, набула популярності Українська демократично-хліборобська партія (заснована у травні 1917 р.). Серед «хліборобів» поширювалися настрої замінити владу Центральної Ради диктатурою сильної особи, обраної з військових. Продуктивною, на їхній погляд, формою влади було гетьманство, а кандидатурою на роль гетьмана – почесний отаман Вільного козацтва України генерал П. Скоропадський.

Розглядаючи друге питання потрібно звернути увагу і на те, що свою частку в підготовку перевороту внесло німецьке командування, коли був оприлюднений наказ командуючого збройними силами Німеччини генерала Е. Людендорфа про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів. Останнє засідання Центральної Ради відбулося 29 квітня 1918 р., на якому було затверджено Конституцію УНР, а М. Грушевський був проголошений Президентом УНР, хоча у Конституції УНР посади президента не передбачалося. Цього ж дня в Києві відбувся Хліборобський конгрес, де

були присутні 8 тис. делегатів, на якому владу було передано гетьману П. Скоропадському (1873–1945 рр.). 30 квітня 1918 р. прибічники гетьмана захопили державні установи, а Центральна Рада була розпущена. На цьому завершився період існування Центральної Ради – з 7 березня 1917 до 29 квітня 1918 р., що добилася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру і мову.

Нове державне утворення – Гетьманат «Українська Держава» ґрунтувалося на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Тимчасово, до обрання парламенту, законодавча влада зосереджувалась у гетьмана, він залишав за собою також всю повноту виконавчої та судової влади. Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик Ф. Лизогуб (1851–1928 рр.), міністерство закордонних справ очолив Д. Дорошенко (1882–1951 рр.). Характерними ознаками внутрішньої політики було скасування таких нововведень Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурної автономії, введення окремої категорії громадян – козаків, які фактично були заможними селянами і мали стати соціальною опорою режиму гетьмана. Фактично влада в Україні була в руках німців, що й відвернуло від уряду П. Скоропадського більшість партій, які підтримували Центральну Раду.

Незадоволене окупацією селянство формувало партизанські загони, які стали складовою руху опору окупантам. Проте за період перебування уряду Скоропадського при владі, тобто за сім з половиною місяців, відбулися й корінні позитивні зміни. Так, у галузі фінансів встановлено українську грошову систему, засновано банки, а в судовій справі – суд на нових засадах. Позитивні зміни відбулися на культурно-просвітницькій ниві. Було засновано 150 нових українських гімназій, два університети, національний архів, бібліотеку та було створено Українську академію наук у складі 12 академіків (Д. Багалій, В. Вернадський, А. Кримський, О. Левицький та ін.). Також відкрито Національну галерею мистецтва, Український історичний музей, Український національний театр під керівництвом П. Саксаганського (1859–1940 рр.), «Молодий театр» Л. Курбаса (1887–1937 рр.) та засновано Національну оперу, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр. У галузі освіти здійснено українізацію шкіл усіх ступенів починаючи з народних і завершуючи двома університетами. Велике значення мали заходи щодо оформлення автокефалії Української Православної Церкви.

Розглядаючи третє питання теми варто звернути увагу на те, що влітку 1918 р. позиції гетьманського режиму різко похитнулися. Це призвело до перегрупування політичних сил. Основна частина українських есерів та більшовиків не припиняли боротьби з окупантами і гетьманською адміністрацією. Більш помірковані соціалістичні партії вирішили об'єднатися в політичний блок, який не виключав можливості мирного розв'язання питання про владу. Ініціативу об'єднання політичних партій, культурних, економічних і професійних організацій взяли на себе українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Вони ввійшли до Національно-державного союзу як опозиційного до гетьмана блоку й усунули звітників демократів-хліборобів. Блок дістав іншу назву – Український національний союз, що проголосив на меті встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом.

У ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, який відхилив ідею негайного відновлення Центральної Ради і створив п'яти-особовий верховний орган Української Народної Республіки – Директорію. Головою її став соціал-демократ В. Винниченко. Від Січових стрільців у члени Директорії було висунуто соціал-демократа С. Петлюру, який став головним отаманом військ УНР. Директорія створювалася з метою ліквідації гетьманського режиму, після чого передбачалося заново визначити форму державної організації УНР. Представницьким органом усіх верств населення повинен був стати Трудовий Конгрес, який згодом буде замінений Установчими Зборами. Прийшовши до влади, Директорія обіцяла знищити поміщицьке землеволодіння, встановити «трудову владу» та провести вибори до Трудового Конгресу. Уряд Директорії очолив український соціал-демократ В. Чехівський

(1876–1937 рр.). У січні 1919 р. було проведено вибори до Трудового Конгресу, до якого було обрано 335 депутатів. Проте серед Директорії не було згоди щодо напрямків політичної діяльності, що ускладнювалося суперництвом між В. Винниченком і С. Петлюрою, вплив якого невпинно посилювався. Військові сили Директорії швидко зростали, але ситуація стала драматичною, тому що Одесу захопила Антанта, загрожуючи з півдня, на заході активізувалися поляки, на сході – гетьманці та німці, на півночі – більшовики, а на південному сході – добровольча армія генерала А. Денікіна.

11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, який означав її фактичну капітуляцію. Для радянської Росії з'явилася можливість анулювати Брестський мирний договір. Раднарком дав директиву Реввійськраді республіки підготуватися до захоплення України. 17 листопада 1918 р. було утворено окрему від Реввійськради Росії Українську революційну військову раду, до якої ввійшли Й. Сталін (1879–1953 рр.), Г. П'ятаков (1890–1937 рр.), В. Затонський (1888–1938 рр.) і В. Антонов-Овсієнко (1883–1938 рр.). За вказівкою ЦК КП(б)У 28 листопада 1918 р. у Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 3 січня 1919 р. частини регулярної армії захопили Харків, а з ними прийшов Тимчасовий радянський уряд України. Тимчасовий уряд з січня 1919 р. відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави – Українська Народна Республіка та проголосив – Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР).

Четверте питання варто розпочати розглядати з того, що у листопаді 1918 р. польські політичні організації готувалися встановити свою владу в Галичині. Щоб запобігти цьому, Національна Рада добилася від австрійського уряду згоди на прискорення передачі влади українцям і в ніч на 1 листопада зайняла Львів, а потім і всю територію Східної Галичини. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), президентом якої став голова Є. Петрушевич (1863–1940 рр.), а головою уряду (Державного секретаріату) – лідер національно-демократичної партії К. Левицький. Національна Рада гарантувала легітимність законодавства Австро-Угорщини і розпочала формування жандармерії та збройних сил – Української Галицької Армії (УГА), що послабило підтримку населенням проголошеної держави в умовах агресії, що почалася з боку Польщі, особливо після того як польські війська 22 листопада 1918 р. зайняли Львів і уряд ЗУНР змушений був переїхати до Тернополя. Особливо ситуація загострилась після кровопролитних боїв на польсько-українському фронті і відступу українських військ до трикутника річок Збруч і Дністер.

Головною метою ЗУНР було досягнення державного об'єднання всіх українських земель. 3 січня 1919 р. у Станіславі (туди переїхав уряд після Тернополя) Національна Рада проголосила акт злуки (державного об'єднання) ЗУНР і УНР. На Софійській площі в Києві 22 січня 1919 р. прилюдно і у присутності представників інших країн В. Винниченко проголосив Декларацію про об'єднання Західної Української Народної Республіки (у складі Галичини, Буковини й Угорської Русі) і Наддніпрянської Великої України. ЗУНР було перейменовано на Західну область Української Народної Республіки, єдиним гербом став тризуб замість ухваленого раніше для ЗУНР золотого лева на блакитному полі. Акт 22 січня 1919 р. став виразом соборності українських земель у міжнародно-правовому та морально-політичному плані. На жаль, спроба возз'єднання українських держав була приречена залишитися лише декларацією. Польські війська методично відтісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існування УНР також ставало дедалі проблематичнішим – через два тижні після церемонії уряд Директорії змушений був залишити Київ.

Після оголошення Директорією війни з РСФРР 5 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва, Директорія відступила до Вінниці, а вже на середину лютого 1919 р. усе Лівобережжя було в руках Червоної Армії. Влітку 1919 р. Україна була захоплена армією генерала А. Денікіна, яку всебічно підтримували країни Антанти. В. Винниченко в середині лютого 1919 р. подав у відставку і виїхав за кордон, а С. Петлюра продовжував

боротися з більшовиками. Після того як Червона Армія захопила Вінницю, уряд УНР і його війська розмістились у Рівному та Кам'янці-Подільському. На цей час головний отаман став Головою Директорії – фактичною силою, яка підтримувала отаманську владу, стала УГА та збройні сили ЗУНР. За рішенням уряду ЗУНР 16–18 липня 1919 р. війська УГА перейшли ріку Збруч і вступили на Наддніпрянщину. Скориставшись ситуацією Польща окупувала Східну Галичину.

Після відступу військ УГА та уряду ЗУНР за Збруч збройні сили ЗУНР об'єдналися з військами УНР С. Петлюри, який зі своїм штабом та урядом перебував у Кам'янці. Спільними силами після тривалих боїв 30 серпня 1919 р. було взято Київ. Водночас до Києва з південного сходу вступили війська Добровольчої армії на чолі з генералом А. Денікіним (1872–1947 рр.). Денікінці зажадали від петлюрівців залишити Київ, що й було виконано.

Контрольні питання до теми:

1. У чому полягала унікальність українського національно-визвольного руху у 1917–1921 рр.?
2. Якими були наслідки проголошення 19 жовтня 1918 р. ЗУНР, та як воно вплинуло на розвиток українського руху у Галичині?
3. Якими були наслідки для України підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. сепаратного Брест-Литовського мирного договору?
4. Яку Українську делегацію 28 грудня 1917 (10 січня 1918) р. очолювали В. Голубович та О. Севрюк?
5. Який документ регламентував входження до Української Народної Республіки наступних територій: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія без Криму та Курщини, Холмщини і Вороніжчини?
6. Які партії отримали перемогу в Україні на виборах до Всеросійських установчих зборів 12 (25) листопада 1917 р.?
7. Які обставини спричинили прийняття 9 (22) січня 1918 р. Центральною радою IV Універсалу, що проголошував незалежність Української Народної Республіки від Росії?
8. Ким була очолювана Українська Центральна Рада? Представником якої партії він був?
9. Підготовку до якого перевороту підтримало німецьке командування у 1918 р.?
10. Коли розпочала діяльність та чому набула популярності навесні 1918 р. Українська демократично-хліборобська партія?
11. Назвіть території України та держави, у складі яких вони перебували після підписання Ризького миру 18 березня 1921 р. ?
12. Хто очолив «Молодий театр», що виник навесні 1918 р.?
13. У результаті якої події В. Винниченко в середині лютого 1919 р. подав у відставку і виїхав за кордон?
14. Чому події 22 січня 1919 р. стали виразом соборності українських земель?

Рекомендована література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
4. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
6. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
7. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.

9. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л.: Бескид Біт, 2005. – 368 с.
10. Історія України ХХ–початку ХХІ століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К.: «Наукова думка», 1997. – 250 с.
12. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
13. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред.: В. М. Литвина. – К.: Знання, 2006. – 608 с.
14. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі/ В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: Школа, 2007. – 591 с.
15. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К.: «Наукова думка», 1993. – 120 с.
16. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К.: «Наукова думка», 2001. – 190 с.
17. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К.: «Наукова думка», 2008. – 290 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: «Наукова думка», 1994. – 320 с.
19. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград: Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Тема 5: Українські землі в 1920–1930-і роки. Тоталітарний режим в УСРР(УРСР)

Мета: встановити прикметні риси (ознаки) радянського режиму, дослідивши його суть і основні методи реалізації.

Зміст

1. Українська СРР в умовах непу. Державний статус України у контексті юридичного оформлення СРСР. Природа радянського тоталітарного режиму.
2. Курс на “розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту” в Україні. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. Соціально-психологічні наслідки радянського терору на Наддніпрянщині.
3. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Політичне життя українців під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Понятійний апарат:

соціалізм, комунізм, націонал-комунізм, ЦК КП(б)У, ЧК, ДПУ, УДБ, НКВС, ГУЛАГ, політв'язень, індустріалізація, колективізація, продподаток, революція, українізація, коренізація, голодомор, тоталітарна система, федерація, конфедерація, репресивні органи, чекісти, куркуль, ТСОЗ, артіль, комуна, експропріація, продподаток, репресії, НЕП, колгосп, радгосп.

Теми рефератів:

Насильницька колективізація в Україні; Голод 1932–1933 рр.: причини, масштаби, наслідки; Репресії 1930-х років на Україні.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання даної теми, варто розпочати з того, що після поразки лівацьких революцій у Німеччині й Угорщині у 1919 р. комуністам довелося розпрощатися з надіями на більшовицьку революцію в Західній Європі. Найбільш далекоглядна частина більшовицького керівництва і, в першу чергу – Ленін, заговорила про потребу перепочинку та тимчасового відступу. Одним із найперших компромісів була відміна вкрай непопулярного «воєнного комунізму». Після завершення громадянської війни Україна перебувала у складному соціально-економічному й політичному становищі.

Перша світова війна, іноземна інтервенція та громадянська війна завдали великої шкоди господарству України. Збитки оцінювалися майже у мільярди золотих карбованців. У промисловості стався розлад. Зменшилися посівні площі, вони становили 15 % довоєнного рівня. Продовольчу проблему загострив неврожай 1920 р., республіку охопила посуха. Наприкінці 1921 р. в Україні голодувало 1,2 млн. жителів, у травні 1922 р. – 3,8 млн. Проте до 1922 р. майже все продовольство вивозилося.

Також слід відзначити, що у результаті послаблювалася соціальна база диктатури пролетаріату, посилювалася небезпека реставрації капіталістичного ладу. Всебічний аналіз наростаючих кризових явищ переконав В. Леніна (1870–1924 рр.) в непридатності для нових умов «воєнно-комуністичних» підходів, а отже, у необхідності крутого повороту в політиці партії. Проголошений X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р., цей поворот дістав назву нової економічної політики. Період непу розпочався зі скасування продрозкладки. Виходячи з рішень X з'їзду РКП(б) надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку.

Визнання державною владою товарно-грошових відносин, приватної торгівлі і зміцнення фінансів вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія – орендарі, маклери, комісionери, торговці-оптовики, промисловці. З метою забезпечення ефективного функціонування економічної системи країни в 1922–1924 рр. було запроваджено грошову реформу, наслідком якої стала фінансова стабілізація як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. Держава всіляко підтримувала розвиток різноманітних форм кооперації, створювала умови для подальшого зміцнення зв'язків між містом та селом.

Розглядаючи подальший матеріал, потрібно зробити акцент а на тому, що за Конституцією 1919 р. УСРР вважалась юридично незалежною державою. 28 грудня 1920 р. представники Росії В. Ленін і Г. Чичерін, з одного боку, і представник України Х. Раковський (1873–1941 рр.) – з іншого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Згідно з цим договором уряди Росії і України оголошували, що об'єднують сім наркоматів – військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу – та Вищі Ради Народного Господарства (ВРНГ). Згідно з договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в Раднаркомі УСРР своїх уповноважених. Незважаючи на виступи проти договору українських лівих есерів, цей договір було ратифіковано на V Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1921 р. Аналогічні договори були укладені також між Російською Федерацією та іншими республіками: з Азербайджаном (вересень 1920 р.), Білорусією (січень 1921 р.), Грузією (травень 1921 р.). Так виникла федерація радянських держав.

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що ідеї запровадження колективної власності в аграрному секторі економіки як важливого кроку до комуністичного суспільства розглядалися більшовиками з перших років їх перебування при владі. Лозунг суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б), який визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колгоспного будівництва – до 20 % селянських посівів СРСР, до 24 % – в Україні наприкінці п'ятирічки.

Колективізація була задумана для того, щоб забезпечити обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів до державного бюджету. Почали усуспільнювати корів, дрібну худобу і птицю. Така практика зустріла відчайдушний опір селянських мас. Колгоспам встановлювали такий план здачі продовольства, що після його виконання для розподілу за трудоднями нічого не залишалося. Тому колгоспники, щоб вижити, змушені були розраховувати в основному на присадибні ділянки. Україна належала до районів, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Лідер українських комуністів С. Косіор (1889–1939 рр.) 24 лютого 1930 р. підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій з гаслом,

відповідно до якого Україну слід було колективізувати «до осені 1930 р.».

Потрібно звернути увагу і на те, що тоді в Україну було направлено хлібозаготівельну комісію на чолі з В. Молотовим (1890–1986 рр.), яка мала надзвичайні повноваження. Надзвичайна комісія перевела Україну на блокадне становище. З 1 листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р. надзвичайна комісія додатково «заготовила» в Україні 104,6 млн. пудів зерна. На початок 1933 р. практично всюди в Україні хлібних запасів не залишилося. Голодомор 1932–1933 рр. почався вже в перший місяць діяльності надзвичайної комісії. З березня 1933 р. смертність від голоду стала масовою. Демографічна статистика 30-х років свідчить про те, що втрати населення України від голоду 1932 р. становили безпосередньо близько 150 тис. осіб, а від голоду 1933 р. – 3–3,5 млн. осіб.

До кінця 1934 р. економічні наслідки сталінського штурму на селі були в основному подолані. Свідченнями цього стали ліквідація карткової системи розподілу продовольчих товарів і реорганізація політвідділів МТС як репресивних надзвичайних органів влади.

Розглядаючи третє питання теми варто звернути увагу на те, що Перша світова війна призвела до того, що українські землі поза межами Радянського Союзу було поділено між трьома державами. До Польщі відійшла Східна Галичина, яка раніше належала Австро-Угорщині. У результаті радянсько-польської війни 1920–1921 рр. у складі Польщі залишилася частина українських земель, які раніше перебували в межах російських кордонів. Ці землі разом зі Східною Галичиною утворили новий район – Західну Україну. Румунія окупувала австро-угорську провінцію Буковину з центром у Чернівцях і українські землі у складі Бессарабії – Хотинщину і Придунайський край. До Чехословаччини відійшла Закарпатська Україна. За переписом 1931 р. на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, проживало 8,9 млн. осіб, серед яких було 5,6 млн. українців, 2,2 млн. поляків, 1,1 млн. представників інших національностей – євреїв, білорусів, німців та ін.

У 1923 р. Рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною Польської Республіки. З цього часу правлячі кола Польщі починають відкритий наступ на національні права українців, всіляко обстоюючи ідею утворення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Українські землі розмежовувалися штучно шляхом територіально-адміністративних реформ. Так званий сокальський коридор (старий кордон між Австро-Угорщиною і Росією) мав на меті відокремити Східну Галичину від Волині й тим самим заперечити існування єдиного українського народу, штучно поділити його на лемків, бойків та поліщуків. Важливим знаряддям колонізації стали дискримінаційні заходи польського уряду в галузі мови й освіти. У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування. Кількість українських початкових шкіл у Галичині зменшилася з 2426 у 1912 р. до 352 у 1937 р. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 30-х років залишилися тільки вісім. У Львівському університеті було ліквідовано всі українські кафедри.

Контрольні питання до теми:

1. Чому політика «воєнного комунізму» 1917–1921 рр. була непопулярною у населення України?
2. Якими були наслідки неврожаю та посухи 1920 р. для України?
3. Який курс було проголошено X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.?
4. Чому було скасовано продрозкладку в Україні після X з'їзду РКП(б)?
5. Яку посаду обіймав в Україні у грудні 1920 р. Х. Раковський?
6. Що означає аббревіатура ВРНГ?
7. Який договір було ратифіковано на V Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1921 р.?
8. Яку програму було прийнято листопадним Пленумом ЦК ВКП(б) 1929 р.?

9. Лідер українських комуністів С. Косіор 24 лютого 1930 р. підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У? Якими були наслідки цього рішення?
10. Коли розпочала діяльність та які наслідки мала діяльність надзвичайної комісії, що додатково «заготовила» в Україні 104,6 млн. пудів зерна з 1 листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р.?
11. Яку австро-угорську провінцію окупувала Румунія 28 листопада 1918 р.?
12. До якої країни відійшла Закарпатська Україна за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р.?
13. Що таке сокальський коридор? Як він використовувався?
14. Які наслідки мала польська колонізація в Галичині у 1920-1930-х рр.?

Рекомендована література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
4. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
6. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
7. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
9. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
10. Історія України XX– початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
12. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
13. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
14. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
15. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
16. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
17. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
19. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Тема 6: Україна у Другій світовій війні

Мета: ознайомленням студентів з перебігом подій Другої світової війни на українських землях, акцентуючи увагу на проблемах події, які зберігають актуальність, продовжують турбувати науковців та громадськість.

Зміст

1. Україна в системі міжнародних відносин кінця 1930-х рр. Формування Сталіним соборності українських земель.
2. Нацистський окупаційний режим в Україні: основна мета, методи реалізації, результати.
3. Битви радянських військ за звільнення українських територій від гітлерівців.

4. Наслідки перемоги країн антигітлерівської коаліції для України.

Понятійний апарат:

Велика Вітчизняна війна, Друга світова війна, ДКО, фашизм, нацизм, комунізм, націоналізм, ОУН, УПА, УШПР, Червона Армія, військовополонений, воєнний стан, націоналістичні агітматеріали, окупація, рейхскомісаріат Україна, евакуація, мобілізація, контрнаступ, форсування Дніпра, бліцкриг, капітуляція, катюша, Місто Герой.

Теми рефератів:

Діяльність ОУН на західноукраїнських землях (1930-і роки); Мюнхенська змова і доля Закарпатської України; Трагедія Бабиного Яру.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання даної теми, варто розпочати з того, що Друга світова війна називалася протягом багатьох років. Причини її були складними й різними. Найважливіша з них – загострення суперечностей між блоками держав, зокрема Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Англією і Францією – з іншого.

Також слід відзначити, що у зв'язку з нападом 1 вересня 1939 р. фашистської Німеччини на Польщу і швидким просуванням гітлерівських військ на схід радянський уряд провів у перших числах вересня 1939 р. великі військові збори в шести військових округах. Проте ці заходи були брудною політичною грою з боку радянського керівництва, оскільки ще 23 серпня 1939 р. у Москві нацистський і радянський міністри закордонних справ – Й. Ріббентроп і В. Молотов – підписали договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, а також таємні додаткові протоколи, які були такими ж вагомими, як договір, і яким судилося на десятиріччя залишитися «таємними». Так, протокол передбачав розмежування між СРСР та Німеччиною в разі війни по лінії річок Нарев, Вісла, Сян, тобто територією Польщі з розтинанням Варшави.

Розглядаючи подальший матеріал, потрібно зробити акцент а на тому, що польська армія була так деморалізована, що майже не чинила опору, за винятком окремих невеликих зіткнень прикордонних військ та частин, що відходили. У Західній Україні зустрічали Червону Армію прихильно, тому що збувалася мрія про возз'єднання з Радянською Україною та відверталась загроза поневолення фашистською Німеччиною. Частини Червоної Армії 22 вересня зайняли Львів. Радянсько-німецькі відносини були підтверджені 28 вересня новим договором між цими країнами – договором про дружбу і кордон. У новому договорі СРСР з Німеччиною уточнювалась розмежувальна лінія між цими державами по території Польщі. Нова лінія кордону проходила по річках Тиса, Нарев, Буг, Вісла, Сян. Суто польські землі відійшли до Німеччини. За Радянським Союзом залишилися Західна Україна і Західна Білорусія. Договір формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР.

В Західній Україні 22 жовтня 1939 р. відбулися вибори до Українських Народних зборів. До них було обрано 1484 депутатів, серед яких 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Народні збори, які відкрились у Львові 27 жовтня 1939 р., прийняли Декларацію про встановлення Радянської влади в Західній Україні та про возз'єднання її з УРСР. Позачергова V сесія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Позачергова III сесія Верховної Ради УРСР 15 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до складу УРСР. Крім того, виникли сприятливі умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, населених переважно українцями. Радянський уряд 26 червня 1940 р. зробив королівському уряду Румунії подання з вимогою повернути Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину, насильно відторгнуті в 1918 р. Румунія погодилась. Частини Червоної Армії 28 червня 1940 р. перейшли річку Дністер, тобто

СРСР тепер належали Північна Буковина і частина Бессарабії (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти).

Верховна Рада Радянського Союзу 2 серпня 1940 р. прийняла закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, а також Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського районів Бессарабії. У результаті здійснення урядом СРСР згаданих акцій у складі Української РСР було утворено 8 нових областей: Львівську, Волинську, Ровенську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Ізмаїльську та Чернівецьку.

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що за наказом Гітлера у грудні 1940 р. був розроблений план нападу на СРСР, що дістав кодову назву «Барбаросса». Основу його становила ідея «блискавичної війни». Вранці 22 червня без оголошення війни німецько-фашистські війська вдерлися на територію СРСР. Армія вторгнення налічувала 190 добре озброєних дивізій – 5,5 млн. солдатів і офіцерів були озброєні найновішою технікою: 4,3 тис. танків, 4,9 тис. літаків, 47,2 тис. гармат і важких мінометів. З 23 по 29 червня в районі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно відбулася найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій взяло участь з обох боків близько 2 тис. танків. Радянські війська завдали значних втрат групі «Південь» і затримали її просування до Києва на цілий тиждень.

Події на фронті продовжували розвиватися трагічно для Червоної Армії. За три тижні вона втратила 850 тис. військових, близько 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Використовуючи стратегічну перевагу, фашисти за три тижні просунулися вглиб радянської території на 360–600 км, захопили Латвію, Литву, Білорусь, західні території України та Молдавії. До кінця жовтня 1941 р. після затяжних боїв гітлерівці захопили майже всю Лівобережну Україну, Харківський промисловий район, більшу частину Донбасу і Крим, де радянські війська стійко утримували лише Севастополь. Але на липень 1942 р. уся територія України була окупована німецько-фашистськими військами і тут було встановлено «новий порядок». Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її порушення мирне населення розстрілювали на місці. За Україною нацисти не визнавали права на будь-яке державне існування, а її територію вважали «німецьким простором», яким можна правити на власний розсуд.

Території Чернівецької та Ізмаїльської областей, а також уся Одеська область, південні райони Вінниччини і західні райони Миколаївської області були включені до складу Румунії. Цю територію називали «Трансністрія». Чотири західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська – були приєднані до створеного гітлерівцями на польській території «Генерального губернаторства» із центром у Кракові або дистрикт «Галичина». Для управління іншими областями був створений рейхкомісаріат «Україна» зі столицею в місті Рівне, який очолив Еріх Кох. Було також утворено «прифронтову зону», що перебувала під владою армійського командування. До її складу ввійшли Чернігівська, Сумська, Харківська та Луганська області.

Розглядаючи третє питання теми варто звернути увагу на те, що початок визволення України було покладено взимку 1942–1943 рр. Перші населені пункти Донбасу були визволені вже у грудні 1942 р. воїнами 1-ї Гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнецова. Першим з обласних центрів був звільнений Ворошиловград (тепер Луганськ) – 14 лютого 1943 р., а невдовзі значна частина території Донецької і Харківської областей. Намагаючись взяти реванш за поразку під Сталінградом, вермахт у липні 1943 р. почав небувалий за силою наступ на Курському напрямі. Курська битва, що тривала 5 липня – 23 серпня 1943 р., була однією з вирішальних у Великій Вітчизняній і загалом у Другій світовій війні. У ході оборони, а потім і контрнаступу радянські війська розгромили близько 30 дивізій, зокрема сім танкових і моторизованих.

У результаті контрнаступу під Курськом, який переріс у загальний наступ, радянські війська вигнали ворога з Лівобережної України. Червона Армія 22 вересня завершила очищення від гітлерівців Донбасу. У другій половині вересня того ж року війська Червоної Армії широким фронтом форсували Дніпро. 6 листопада війська 1-го

Українського фронту під командуванням М. Ватутіна визволили Київ. У листопаді 1943 р. Червона Армія визволила Житомир.

У жовтні 1943 р. були визволені Запоріжжя і Дніпропетровськ. Наприкінці грудня 1943 р. на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря розпочався загальний наступ радянських військ, в якому взяли участь 1-й Білоруський та 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти. На кінець січня 1944 р. війська 1-го та 2-го Українських фронтів просунулися далеко на захід і оточили 10 дивізій ворога в районі Корсуня-Шевченківського, а 17 лютого 1944 р. вони перестало існувати. У березні 1944 р. були визволені Проскурів, Чернівці, Тернопіль, Вінниця. На півдні у березні були звільнені Херсон, Миколаїв, а 10 квітня штурмом здобуто Одесу. 9 травня фашистів було вибито із Севастополя. Із заволодінням 8 жовтня 1944 р. населеним пунктом Лавочне Львівської області Україна стала вільною.

Розглядаючи четверте питання даної теми, варто розпочати з того, що надзвичайно складною була ситуація після визволення Західної України. Збройні формування (зокрема, УПА) намагалися чинити опір Червоній Армії. Водночас підпільні бойовики ОУН згідно з ухвалою III надзвичайного Великого збору цієї організації розгорнули дії проти місцевих державних та партійних органів і тих, хто їх підтримував. У червні 1944 р. з ініціативи ОУН було засновано Українську головну визвольну раду (УГВР) – орган керівництва повстанським рухом та політичними процесами у краї. Під егідою вермахту створювались українські національні збройні формування. Відповіддю були масові репресії органів державної безпеки та внутрішніх військ проти повстанських формувань, підпілля, а також проти тих, кого підозрювали у співчутті до них.

Іншою проблемою стало те, що в СРСР ця війна називалася «Великою Вітчизняною». Ця назва не відображала той факт, що сотні тисяч мобілізованих радянських громадян у перші місяці війни хотіли здатися у фашистський полон, а не захищати радянський режим. Для багатьох народів, як от кримських татар, чеченців та ін. депортованих у Сибір, а також прибалтів та західних українців ця війна аж до самого кінця так і не стала «Вітчизняною», оскільки вони не ототожнювали своїх національних інтересів з СРСР. За час війни в Україні загинуло, згідно офіційних даних, 5,5 млн. чол., тоді як Білорусія втратила 2,2 млн., Росія – 1,8 млн., Литва – 666 тис., Латвія – 644 тис., Естонія – 125 тис., Молдавія – 64 тис. чол. Якщо додати українські втрати на фронтах (2,5 млн. чол.) та загальну кількість загинлих та депортованих, то в українському випадку ця сума наблизиться до 7 (за іншими оцінками – до 9) млн. чоловік. У сумній статистиці кількості воєнних жертв Україна займає перше місце.

Контрольні питання до теми:

1. 23 серпня 1939 р. у Москві нацистський і радянський міністри закордонних справ – Й. Ріббентроп і В. Молотов, підписали договір? У чому була суть цього договору?
2. Що передбачав «таємний» протокол у дипломатичних стосунках між СРСР та Німеччиною 1939 р.?
3. Якими були наслідки виборів до Українських Народних зборів у Західній Україні 22 жовтня 1939 р.?
4. Що означало проголошення 27 жовтня 1939 р. Декларації про встановлення Радянської влади в Західній Україні?
5. Який закон прийняла Верховна Рада Радянського Союзу 2 серпня 1940 р.?
6. Який план дістав кодову назву «Барбаросса»?
7. Що таке «Трансністрія»? коли вона виникла?
8. Який рейхкомісаріат очолив Еріх Кох? Чому він був створений?
9. Яка подія спричинила визволення України взимку 1942–1943 рр.?
10. Який з обласних центрів був звільнений 14 лютого 1943 р.?
11. Коли війська 1-го Українського фронту під командуванням М. Ватутіна визволили Київ?

12. Чому підпільні бойовики ОУН згідно з ухвалою III надзвичайного Великого збору цієї організації розгорнули дії проти місцевих державних та партійних органів?
13. Що означає аббревіатура УГВР?
14. Розтлумачте термін Велика Вітчизняна війна? Коли він виник?

Рекомендована література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
4. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
5. Ефименко А. Історія українського народу / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
6. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
7. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
9. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
10. Історія України XX–початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.
12. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
13. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
14. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с.
15. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
16. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
17. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
19. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Тема 7: УРСР у перші повоєнні десятиріччя. Криза тоталітарного режиму в Україні (середина 1960-х – початок 1990-х рр.)

Мета: з'ясувати основні тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку у повоєнні десятиріччя

Зміст

1. Повоєнна відбудова господарства в Україні. Сталінський голодомор 1946–1947 рр.
2. Суспільно-політична атмосфера в УРСР у повоєнне десятиріччя. Десталінізація.
3. Реформи М. Хрущова, їхній суперечливий і непослідовний характер, загальна спрямованість і значення.
4. Основні тенденції розвитку українського суспільства в роки «застою».
5. «Перебудова» М. Горбачова як пошук шляхів виходу з кризи тоталітарної системи.

Понятійний апарат:

десталінізація, лібералізація, демократизація, волюнтаризм, «відлига», «холодна війна», «гонка озброєнь», «застій», «кукурудзяна епопея», десталінізація, дисиденти,

шістдесятники, путч, кооперація, гласність, багатопартійність, суверенітет, «культ особистості», репресії, соціалізм, екстенсивний шлях, «залізна завіса», НАТО, ОВД.

Теми рефератів:

Діяльність Української Гельсінської групи; Чорнобильська катастрофа та її наслідки для України; Народний рух України.

Методичні рекомендації:

Розглядаючи перше питання даної теми, варто розпочати з того, що до руйнівних наслідків війни додалися ще й наслідки посухи 1946 р. Становище ускладнювалося також через голод 1946–1947 рр., що охопив 20 областей УРСР (у Західній Україні голоду майже не було). За даними Міністерства охорони здоров'я на 10 травня 1947 р. у республіці було зареєстровано 935,5 тис. хворих на дистрофію, у міських та сільських лікарнях перебувало 125 тис. таких хворих; ще близько 100 тис. надзвичайно кволих людей потребували госпіталізації, але через брак лікарняних ліжок вони не мали змоги скористатися медичною допомогою.

Катастрофічне становище могли виправити лише державні позички зерна. Центральний комітет КП(б)У, особисто його перший секретар М. Хрущов (1894–1971 рр.), Рада Міністрів УРСР десятки разів зверталися до Й. Сталіна з проханням надати допомогу, щоб нагодувати населення. Зрештою навесні 1947 р. за розпорядженням центру в Україну надійшло 60 тис. тон продовольства із загальносоюзних фондів. Це не зняло всіх проблем, проте дало змогу прогодувати близько 3,4 млн. колгоспників, які працювали на виробництві. Для організації безкоштовного харчування українських колгоспників Рада Міністрів СРСР виділила 140 млн. крб., 72 млн крб надійшло безпосередньо до колгоспів, решта – до дитячих будинків. Крім того, колгоспи республіки напередодні весняної сівби 1947 р. одержали як державну позику насіння зернових культур і трав.

Розглядаючи друге питання теми, варто розпочати з того, що середина 50-х років характеризувалася, з одного боку, посиленням впливу тоталітаризму, а з іншого – виникненням необхідності принципових змін в усіх сферах життя суспільства. 5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Проте з його смертю не зникли сталінізм і тоталітаризм, які пустили в суспільстві глибоке коріння. У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов. У червні 1953 р. перший заступник голови Ради Міністрів СРСР Л. Берія, який готувався до захоплення влади, був заарештований і невдовзі його було засуджено до страти.

Однак бюрократичний авторитаризм «вождя народів» перероджувався в авторитарну бюрократію апарату, тоталітаризм особистості – у тоталітаризм партократії. І все ж у суспільно-політичному житті назрівали суттєві зміни. Винятковою подією на цьому шляху став XX з'їзд КПРС 14–25 лютого 1956 р. Він увійшов в історію насамперед завдяки знаменній доповіді М. Хрущова, в якій визнавався культ особи Й. Сталіна, його прояви і наслідки за минулі два десятиріччя. Завдяки М. Хрущову почався процес десталінізації. З таборів і заслання поверталися реабілітовані жертви репресій. Істотно послабився притаманний сталінському режимові всеохопний страх. За 1953–1956 рр. в Україні було реабілітовано 7679 осіб. Серед них – письменники В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, І. Микитенко, окремі військові та державні діячі. Процес десталінізації спричинився до появи на початку 60-х років нового покоління інтелігенції, яке називали «шістдесятниками», дисидентами. В Україні дисидентський рух розпочався в середині 50-х років. Його учасники піддавали критиці ідеї марксизму-ленінізму, виступали за утвердження історичної правди, за вільний розвиток української культури. Особливо це виявлялося в Західній Україні, де ще свіжими були спогади про недавню братовбивчу війну. У 1959 р. було створено Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Проект її програми написав Л. Лук'яненко. Незабаром його було засуджено до страти, але вирок замінено 15 роками ув'язнення.

Розглядаючи третє питання теми варто звернути увагу на те, що хрущовська «відлига» почалась у 1957 р. з того, що історики України дістали дозвіл заснувати власний журнал під назвою «Український історичний журнал». Через два роки розпочалась публікація Української радянської енциклопедії. Потім пішли публікації «Історії українського мистецтва», «Історії міст і сіл України», яких не мали навіть росіяни. З'явилися численні україномовні журнали з природничих і суспільних наук, у тому числі «Економіка Радянської України», «Радянське право» та ін. У ці часи були надруковані автобіографічна повість О. Довженка «Зачарована Десна», романи і повісті Г. Тютюнника, Л. Первомайського. Естафету старшого покоління підхопила талановита літературна молодь. Серед них – В. Симоненко, Л. Костенко, І. Світличний, І. Драч, М. Вінграновський, В. Шевчук, Є. Гуцало, А. Горська, В. Кушнір. Молода генерація митців дістала назву «шістдесятників». Кожен з них вирізнявся своєю творчою індивідуальністю. Українське музичне мистецтво в 50-ті роки збагатилося низкою талановитих творів.

Період «відлиги» тривав недовго. З другої половини 1958 р. починається тиск на всіх письменників, творчість яких припадала на період «відлиги». В Україні критикували за вільнодумство С. Голованівського, за перші збірки гостро накинулися на Л. Костенку і цим зумовилось її майже трирічне мовчання. Адміністративно-командна система керівництва всім духовним життям країни продовжувала діяти. Всеохоплюючий диктат номенклатурного апарату зберігався і зміцнювався. Згортались елементи демократії у сфері міжнаціональних відносин. Усунення від влади М. Хрущова у жовтні 1964 р. посилює тенденцію до більш жорстоких покарань. У серпні-вересні 1965 р. було заарештовано близько двох десятків правозахисників. Серед них – літературний критик І. Світличний, художник П. Заливаха, історик В. Мороз та ін.

Розглядаючи четверте питання даної теми, варто розпочати з того, що чергова зміна курсу СРСР у жовтні 1964 р. відбувалась під гаслом подолання волюнтаризму і суб'єктивізму, досягнення стабільності у просуванні радянського суспільства шляхом, накресленим XXII з'їздом КПРС. Після усунення М. Хрущова знову було проголошено принцип колегіального керівництва. Правляча верхівка спочатку складалася з трьох осіб – Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, голови Ради Міністрів О. Косигіна і головного ідеолога партії М. Суслова. У 1965 р. до них приєднався М. Підгорний, який став головою Президії Верховної Ради СРСР.

Наприкінці 1965 р. під керівництвом О. Косигіна почалась економічна реформа. Біля її джерел стояли харківський професор Є. Ліберман і група столичних технократів. На перших порах реформа дала позитивні результати. В управлінні виробництвом відновився галузевий принцип. Посилювалися стимулюючі механізми та госпрозрахунковий принцип, розширювалася самостійність підприємств. Але спроба застосувати економічні методи управління наštтовхнулася на традиційні командно-адміністративні.

У жовтні 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, а 20 квітня 1978 р. – новий Основний Закон УРСР. Зафіксовані в цих документах декларативні положення значною мірою розбігалися з реальним життям. Так, за Конституцією УРСР 1978 р., останньою Конституцією, що діяла до прийняття Конституції незалежної України 1996 р., Українська РСР формально визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою (ст. 68), але об'єднаною у єдину союзню багатонаціональну державу. Зазначалось також, що Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР (ст. 69), але не було передбачено механізму такого виходу, що також свідчило про формальний характер проголошеного суверенітету.

Однак ігнорування інтересів селянина, екстенсивний підхід до ведення землеробства призвели в середині 80-х років до погіршення соціального становища та сільського господарства республіки. Хоча навіть за таких умов вона виробляла чверть усієї сільськогосподарської продукції СРСР.

Розглядаючи п'яте питання теми варто звернути увагу на те, що У березні 1985 р., коли криза радянського суспільства сягнула апогею, до влади прийшов М. Горбачов.

Поштовх до виходу з глибокої кризи дала перебудова, курс на яку М. Горбачов проголосив у виступі на квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 р.). Невелика група діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря ЦК КПРС, від самого початку не ставили за мету знищення тоталітарної системи. Задумані реформи були не чіткі. Вони починалися під гаслами «Гласність!», «Прискорення!», «Перебудова!». Завдання гласності полягало передусім у тому, щоб відкрити людям усе, що раніше від них приховувалося, і визнати кризу всієї системи. Шість років перебудови в Радянському Союзі практично не дали позитивних результатів в економіці. Ситуація в народному господарстві продовжувала погіршуватися. За 1988-1989 рр. істотно зменшились обсяги сільськогосподарського виробництва. У 1989 р. приріст промислового виробництва дорівнював нулю. Напрямки і суть господарської політики розробляли і затверджували вищі керівні органи. Сконструйована в центрі модель реформ об'єктивно призводила до розладнання економічних відносин. Згодом ця обставина набрала ще більшого значення, оскільки реформи не могли здійснюватися в межах усього Радянського Союзу без взаємозв'язку із законодавством республік, які проголосили державний суверенітет. Зауважимо, що радянське керівництво намагалося змінити економіку, де протягом десятиліть не було ринкових механізмів.

Контрольні питання до теми:

1. Які події спричинили масовий голод 1946–1947 рр.?
2. З яких причин Центральний комітет КП(б)У та Рада Міністрів УРСР зверталися до Й. Сталіна 1946–1947 рр.?
3. Яку посаду обіймав в Україні 1940-х рр. М. Хрущов?
4. Яка щаслива подія трапилась в СРСР 5 березня 1953 р.?
5. Хто став у вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС?
6. Яку посаду обіймав Л. Берія до вересня 1953 р.?
7. Поясніть, що таке бюрократичний авторитаризм «вождя народів»?
8. Чому XX з'їзд КПРС 14–25 лютого 1956 р. називають винятковою подією?
9. Що означає реабілітація 1953–1956 рр. в СРСР?
10. Що означає процес десталінізації? Коли він розпочався?
11. Коли і чому розпочався період «відлиги»? Які його наслідки?
12. Хто і чому посів посаду Генерального секретаря ЦК КПРС у 1964 р.?
13. Який документ було прийнято 20 квітня 1978 р. в Україні?
14. Коли і за яких обставин виникають гасла «Гласність!», «Прискорення!», «Перебудова!»?

Рекомендована література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник / О. Д. Бойко. – К. : «Наукова думка», 2007. – 350 с.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Навчальний посібник для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : «Знання», 1998. – 300 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : «Генеза», 1996. – 250 с.
4. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарев. – Донецьк : ВІТА, 2004. – 230 с.
5. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : «Наукова думка», 1994. – 120 с.
6. Історія України / під ред. Ю. Зайцева. – Львів : «Основа», 1996. – 230 с.
7. Історія України / Наук. ред. Ф. Стеблій, Я. Грицак. – Львів : СвітІн, 1996. – 368 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг.ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Дуга, 2008. – 288 с.
9. Історія України та її державності: Навч. посіб. / авт. кол. І. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
10. Історія України XX–початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка: за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : Знання, 2004. – 582 с.
11. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. А. Смолія. – К. : «Наукова думка», 1997. – 250 с.

12. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Світлична; рец.: В. В. Кравченко, О. Я. Красівський. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
13. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарних занять / В. М. Литвин (кер. авт. кол.), А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. : В. М. Литвина. – К. : Знання, 2006. – 608 с.
14. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі/ В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2007. – 591 с
15. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – К. : «Наукова думка», 1993. – 120 с.
16. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик. – К. : «Наукова думка», 2001. – 190 с.
17. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : «Наукова думка», 2008. – 290 с.
18. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : «Наукова думка», 1994. – 320 с.
19. Федоров О. В. Історія України: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форм навчання / О. В. Федоров. – Кіровоград : Ви-во КНУ, 2003. – 180 с.

Словник термінів – вибіркового запису спеціальних історичних термінів, які зустрічаються в науковій літературі, з їх детальним поясненням. Встановлюючи значення незнайомого терміна за допомогою довідкових видань, студентові необхідно чітко усвідомлювати багатоваріантність значеннєвих відтінків деяких слів і навчитися самостійно виявляти потрібне значення відповідно до контексту проблеми, що досліджується.

Термінологічний словник:

«відлига» – неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.), характерними рисами якого, були певний відхід від тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації та демократизації, гуманізація політичного та громадського життя.

«воєнний комунізм» – назва внутрішньої політики більшовиків в 1918–1921 роках під час Громадянської війни, основною ціллю якої, було утримання власної влади в країні та забезпечення Червоної Армії продовольством та іншими необхідними ресурсами.

«гонка озброєнь» – це політичне протистояння двох або декількох держав (іноді – цілих військових блоків) за перевагу в області збройних сил.

«Дике Поле» – у вузькому розумінні історична назва нерозмежованих і слабо заселених причорноморських степів між середньою і нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сході, від лівої притоки Дніпра – Самари і верхів'їв притоків Південного Бугу – Синюхи та Інгула на півночі, до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні.

«Жалувана грамота дворянству» – указ Катерини II від 1785 року, за яким стало можливе зрівняння української козацької старшини у правах з російським дворянством.

«залізна завіса» – термін часів Холодної війни (тривала з середини 1940-х до початку 1990-х років), що означає в основному ідеологічно-нездоланну ізоляцію країн Варшавського договору під проводом СРСР, від країн Заходу під проводом США.

«застій» – ретроспективна назва одного з останніх періодів існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970–середина 1980-х років), в якій у радянському суспільстві склалися передумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які врешті призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

«кукурудзяна епопея» – сільськогосподарська програма М. Хрущова розпочата 1956 року після відвідин США і пов'язана зі збільшенням посівів кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо, але погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства, зумовило поглиблення його кризового стану.

«культ особистості» – безмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка займає найвище становище в ієрархії політ, чи реліг. влади, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера.

«норманська» теорія – наукова теорія, за якою, нормани (від скандинавського терміну, що означає "північна людина"; у літописах – варяги) є засновниками східнослов'янської державності, зокрема Русі. Творцями норманської теорії були німецькі історики Г.З. Байєр, Г.Ф. Міллер та А.Л. Шльоцер.

«Південне товариство» – таємна революційна організація декабристів в Україні, що була створена в березні 1821 року на базі Тульчинської управи Союзу благоденства (очолювала товариство Директорія у складі Павла Пестеля, Олексія Юшневського та Микити Муравйова).

«Повість віреміних літ» – літописне зведення складене ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором, з'явилося в Києві на початку 12 століття, перша в Київській Русі пам'ятка, в якій історія держави показана на широкому тлі світових подій, також є пам'яткою історіографії та літератури Київської Русі.

«революція на граніті» – (або **Студентська революція на граніті**) – кампанія протестного голодування української радянської молоді 1990 року.

«Руська правда» – збірка стародавнього руського права, складена в Київській державі у XI–XII ст. на основі звичаєвого права.

«Слово о полку Ігоревім» – героїчна поема кінця XII ст, одна з найвідоміших пам'яток давньоруської літератури, в якій змальовано невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців навесні 1185 р.

«холодна війна» – глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, і США та Західною Європою і їх союзниками – з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х років.

«червоний терор» – заходи, які здійснювалися більшовиками проти широких соціальних груп, включаючи робітників та селян, що були оголошені «класовими ворогами», або звинувачувалися в «контрреволюційній» діяльності.

«Чорна Рада» – загальна козацька рада, збиралася для вирішення стратегічних питань, коли між старшинами не було однастайності; найбільш відома чорна рада, за негативними наслідками, яка відбулася у червні 1663 року на околицях Ніжина зібрана для обрання гетьмана Лівобережної України.

автономія – право самостійного здійснення державної влади чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією.

Андрусівський договір – (Андрусівський сепаратний договір, Андрусівський мир) – угода між Московським царством і Річчю Посполитою за спиною України про припинення війни, підписана 30 січня 1667 року в селі Андрусове під Смоленськом терміном на 13,5 років.

анексія – це насильницьке захоплення державою всієї або частини території іншої держави або народу і включення її до свого складу.

Антанта – (від фр. entente – згода) військово-політичне угруповання, основними членами якого були Великобританія, Франція і Росія, створене в 1904–1907 роках.

артіль – добровільне об'єднання осіб для досягнення спільною працею певних господарських цілей.

Батозька битва – (22-23 травня 1652 року) – бій союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького проти війська Речі Посполитої під командуванням Марціана Калиновського, і яка завершилася перемогою союзників; відбулася під горою Батіг біля сучасного села Четвертинівки Тростянецького району на Вінниччині.

Березневі статті – статті 1654 року (інша назва – «Березневі статті Богдана Хмельницького», «Переяславські статті») – угода між російським царським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради.

Берестецька битва – (28 червня – 10 липня 1651 р.) – найбільший бій Хмельниччини, який відбувся біля містечка Берестечко між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Герая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням короля Яна Казимира II з іншого; битва закінчилась перемогою польського війська, однак козацька армія не була розгромлена.

битва під Пилявцями – (11-13 вересня 1648 року) – переможна битва української армії, очолюваної Богданом Хмельницьким, проти польських військ.

бій під Крутами – бій, що відбувся 16 січня 1918 року на залізничній станції Крути під селищем Крути та поблизу села Пам'ятне, за 130 кілометрів на північний схід від Києва і тривав 5 годин між 4-тисячною більшовицькою армією Михайла Муравйова та загonom з київських студентів і бійців вільного козацтва, що загалом нараховував близько чотирьох сотень вояків.

Білоцерківська угода – договір між польським урядом і гетьманом України Богданом Хмельницьким, укладений в Білій Церкві 18 вересня 1651 року після невдачі для селянсько-козацьких військ Берестецької битви.

бліцкриг – створена на початку XX століття теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається в строки, що обчислюються днями або місяцями, перш ніж противник зуміє відомобілізувати і розгорнути свої основні військові сили.

бояри – збірна назва представників правлячого стану у Київській Русі, які займали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою та поділялися на земських бояр – потомки родоплемінної знаті і княжих бояр – представники княжої дружини та урядники його двору.

Брест-Литовський договір – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією з другого, підписаний 27 січня 1918 у Бресті (Брест-Литовську).

Валуєвський циркуляр – таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валюєва від 30 липня 1863 року до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою, і згідно якого заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури.

ВАПЛІТЕ – Вільна Академія Пролетарської Літератури – літературне об'єднання в Україні, яке виникло у Харкові, існувала з січня 1925 до 28 січня 1928 р.

вертеп – старовинний пересувний український ляльковий театр, де ставили релігійні і світські (переважно жартівливі та іронічні) п'єси; відтворена стайня з народженням Христа.

Військо Запорозьке – військово-політична організація з центром у Запорозькій Січі – існувало з др.п. XVI ст. по 1775 р.

вільнонаймана праця – праця особи, що не числиться на державній службі та знаходиться по за штатом.

воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

волхви – служителі язичницького культу, які були передусім носіями релігійних знань, а також мудрецами, знахарями, лікарями.

волютаризм – соціально-політична діяльність, яка, нехтуючи об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які її здійснюють.

вотчина – земельне володіння, що належало феодалу за спадком (саме слово походить від «отець», «вітець») з правом продажу, застави чи дарунку.

Гадяцький договір – угода, укладена 16 вересня 1658 року під містом Гадяч з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви.

газета "Безбожник" – атеїстичне видання в СРСР, що виходило у 1922–1941 рр.

гайдамаччина – це національно-визвольний і суспільно-політичний рух проти польського гніту на правобережній Україні наприкінці XVIII-го на початку XIX-го ст., який поширився на Київщині, Брацлавщині і Волині.

Генеральна Рада – орган центрального державного управління на гетьманській Україні протягом 1648–1750 років.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині в 17-18 століттях, що становила найближче оточення гетьмана, і до складу якої входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральних осавули.

Генеральний секретаріат – виконавчий орган, уряд, сформований Українською Центральною Радою і заснований 15 червня 1917 року.

гетьман – назва вищих воєначальників у таких державних і військово-державних утвореннях, як Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполита Обох Народів та Військо Запорозьке Низове.

Гетьманат – назва держави, що охоплювала територію Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві від 29 квітня до 14 грудня 1918 року.

Гетьманщина – українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини та Східного Поділля, що утворилася внаслідок найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій – Хмельниччини і 1765 року була перетворена на Малоросійську губернію Російської імперії.

гласність – політичний термін, що позначає політику максимальної відкритості у діяльності державних установ і свободи інформації, а у вузькому сенсі, в сучасному слововживанні, основний компонент політики перебудови, яку проводив М. С. Горбачов у другій половині 1980-х років у СРСР і полягала в істотному ослабленні цензури і знятті існуючих у радянському суспільстві численних інформаційних бар'єрів.

голодомор – термін, що вживається для позначення масового, штучно організованого сталінським режимом на території УСРР голоду в 1932–1933 роках, а також це визначення вживається для голоду 1921–1923 та 1946–1947 років.

гривна – національна валюта України.

громада – форма соціальної (колективної) організації людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства; характерна майже для всіх народів.

громадянство – формально зафіксований правовий статус людини, зв'язок людини (фізичної особи) з певною державою, належність до цієї держави.

громадянська війна – військова боротьба за владу між громадянами одного суспільства чи країни або, рідше, між двома країнами, створеними на уламках раніше єдиної держави.

губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилася у XVIII столітті при Петрі I у процесі формування абсолютистської держави.

ГУЛАГ – (рос. Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения) – у СРСР в 1934–1956 роках підрозділ НКВС, який керував системою виправничо-трудових таборів.

дворянство – історично вищий соціальний прошарок, суспільний стан, статус, що успадковується.

декабристи – перші російські дворяни-революціонери, які 14 грудня 1825 року збройною силою прагнули встановити в Росії конституційний лад.

демократизація – політична реформація, система заходів та законів, направлених на впровадження елементів демократії (народовладдя) в країні, суспільстві.

десталінізація – процес ліквідації культу особи і сталінської політичної системи, створеної радянським лідером Йосипом Сталіним.

династія – ряд монархів того самого роду, які заступають один одного на троні шляхом спадкування.

Директорія – найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року.

дисиденти – рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні – за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

ДПУ – Державне політичне управління – одне з виконавчо-адміністративних відомств (міністерств) уряду СРСР союзно-республіканського підпорядкування 1922–1924 рр.

Друга Малоросійська колегія – уряд 1764–1782 рр., якому доручили управління Лівобережною Україною після ліквідації інституту гетьманства.

дружина – княже військо на руських землях 8–16 століть, що формувалося з бояр або найближчого оточення князя.

евакуація – процес виведення населення і життєважливих ресурсів першої необхідності з території можливої загрози від катастрофи чи воєнного конфлікту.

експансія – розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі (територіальна, економічна і політична експансія).

експропріація – примусове (без відшкодування чи оплачуване) позбавлення власності.

екстенсивний шлях – напрям в економіці пов'язаний з кількісним (а не якісним) збільшенням, розширенням, поширенням.

Емський указ – розпорядження російського імператора Олександра II від 18 травня 1876, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком, призвів до тимчасової дезорганізації українського руху в Наддніпрянщині.

єретик – особа, що виступає проти загальноприйнятого в суспільстві релігійного вчення.

Жванецька облога – облога українською армією на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким польських військ під Жванцем 1653 року (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) під час національно-визвольної війни українського народу 1648–57 років.

закріпачення – примусове посадження (закріпачення) на землю феодала вільних селян.

Зборівська битва – (15 серпня–16 серпня 1649 року) – переможна битва української армії, яку очолював Богдан Хмельницький, з польським військом під командуванням короля Яна II Казимира під Зборовом (тепер Тернопільська область).

Зборівська угода – договір від 17 серпня 1649 р., укладена між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з другого, і який підсумував першу фазу в історії Хмельниччини і легалізував самоврядність українських козаків в межах Речі Посполитої.

земства – виборні органи місцевого самоврядування (земські збори, земські управи) в Російській імперії, які були введені земською реформою 1864.

Золоті Ворота – головна брама стародавнього Києва, що одержала назву за аналогією і зразком із Золотими воротами в Константинополі і згадується в літописі під 1037 роком.

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка – українська держава, що існувала протягом 1918–1919 років на території Західної України зі столицею у Львові.

індустріалізація – історичний процес техніко-економічного переходу від аграрного до промислових способів суспільного виробництва, який проходить через машинну стадію виробництва товарів і послуг.

інкорпорація – приєднання, включення, вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники, у певному порядку без зміни змісту.

інтервенція – у міжнародному праві насильницьке втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, спрямоване проти її територіальної цілісності або політичної незалежності.

інфляція – тривале зростання загального рівня цін, що, відповідно, є свідченням зниження купівельної спроможності грошей.

капітуляція – у міжнародному праві припинення боротьби і здача збройних сил однією з воюючих держав.

Карибська криза – надзвичайно напружене протистояння між Радянським Союзом і Сполученими Штатами відносно розміщення Радянським Союзом ядерних ракет на Кубі в жовтні 1962.

картель – найпростіша форма монополістичного об'єднання, в якому на відміну від інших, стійкіших, форм монополістичних структур (синдикати, трести, концерни), кожне підприємство, яке увійшло в картель, зберігає фінансову і виробничу самостійність.

католицизм – найпоширеніший із напрямів християнства, який отримав свою назву від одного з атрибутів світової спільноти віруючих у Христа – її «кафолічність» (соборність).

катюша – неофіційна назва реактивних систем залпового вогню БМ-8 (калібр 82 мм), БМ-13 (калібр 132 мм) та БМ-31 (калібр 310 мм), і яка перебувала на озброєнні Червоної армії під час Другої світової війни.

Києво-Печерський монастир – заснований як печерний монастир у 1051 році – одна з найбільших православних святинь України, визначна пам'ятка історії та архітектури, а також діючий монастир Української православної церкви Московського патріархату зі статусом лаври.

Київська Русь – середньовічна держава на території Східної Європи з центром в Києві. Існувала з кінця 9-го до середини 13-го століття.

клейноди – відзнака, атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих військових і цивільних урядів в Україні у 15–18 століттях.

князь – титул голови феодальної монархії, або будь-якої іншої політичної системи (удільного князівства), великого посадовця чи вельможі у 8–20 століттях.

Кобзар – український народний співець і музикант – назва збірки поетичних творів Тараса Шевченка, яку уперше видано 1840 р. у Санкт-Петербурзі за сприяння Євгена Гребінки.

козак – вільні озброєні люди, представники військового стану, воїни-найманці – члени самоврядних чоловічих військових громад, що з 15 століття існували на теренах українського «Дикого поля», в районі середніх течій Дніпра та Дону, на межі християнського і мусульманського світів.

колгосп – колективне господарство – форма сільськогосподарського підприємства на території колишнього СРСР.

колективізація – створення великих колективних господарств на основі селянських дворів – політичний курс уряду СРСР у 1927–1930-х рр.

Коліївщина – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні у 1768 році проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі.

комуна – форма спільного життя людей, заснована на усуспільненні майна і праці всіх її членів.

комунізм – політична ідеологія, заснована на ідеї спільної власності, суспільства загальної рівності та свободи.

Конотопська битва – битва 27 червня – 29 червня 1659 року між військами гетьмана Івана Виговського та Кримського ханату з одного боку і московським військом з іншого біля міста Конотоп сучасної Сумської області.

конституційний процес – це послідовний, історично обумовлений процес формування національного конституціоналізму, що становить собою триваючу конституційну реформу.

конституція – основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян.

контрнаступ – різновид наступу, що передбачає максимальне вимотування сил супротивника перед переходом до масштабної контратаки.

конфедерація – союз держав, кожний член якого зберігає незалежність, має власні органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах.

кооперація – це форма організації економічної діяльності людей і організацій, для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб.

коренізація – проводилася у СРСР протягом 1920-х років – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім національним мовам.

Корсунська битва – переможна битва 15-16 травня 1648 між військами Речі Посполитої з одного боку і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками з другого під Корсунем у ході Національно-визвольної війни 1648–1654 років.

купонно-карбованець – грошова одиниця в Україні у 1991–1996 рр.

куркуль – зневажлива назва заможного селянина в Радянському Союзі, також конкретне значення істотно залежало від поточної політичної кон'юнктури та могло означати як заможного селянина, так і противника колективізації взагалі, незалежно від майнового стану.

Курська дуга – битва, що тривала з 5 липня по 23 серпня 1943 року, є однією з ключових битв Другої світової війни.

Кючук-Кайнарджийський мир – мирний договір між Росією і Османською імперією, підписаний 21 липня 1774 в Кючук-Кайнджарджі, (Добруджа, Болгарія) фельдмаршалом Петром Румянцевим і предстаніками Османської імперії; завершив російсько-турецьку війну імператриці Катерини II. Підтвердив територіальні завоювання Росії в рамках попереднього Белградського мирного договору від 1739 року.

литаври – ударний музичний інструмент з визначеною частотою звуку – інструмент азійського походження, в Європі відомі з 15 століття.

лібералізація – форма зовнішньоекономічної політики, що є комплексом заходів, спрямованих на сприяння зовнішньоекономічній діяльності, поступове скасування наявних обмежень у зовнішній торгівлі, зниження ставок ввізного та вивізного мит, надання тарифних пільг під час здійснення зовнішньоекономічних операцій.

Лінія Керзона – умовна демаркаційна лінія, запропонована Джорджем Керзоном, міністр закордонних справ англійського уряду, як можливий кордон перемир'я в війні між більшовицькою Росією і щойно відновленою другою Польською республікою під час польсько-радянської війни 1919–1920 року.

Магдебурзьке право – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки, і що сформувалося в Магдебурзі (земля Саксонія) близько 1235 року.

магнати – вельможа, можновладець, князь або інша людина високого соціального стану, високого шляхетського походження чи дуже багата (великий землевласник, представник родової й багатой знаті).

мазепинці – зневажливий ярлик вживаний у відношенні до національно-визвольного руху українців в Російській імперії.

Малоросійська колегія – колегія Російської імперії, утворена 1722 року замість Малоросійського приказу для контролю за діяльністю українського гетьмана і генеральної старшини.

мануфактура – форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. Мануфактура передувала заводам і фабрикам.

махновці – Революційна повстанська армія України – повстанські загони селянсько-анархістських формувань у 1918–1921 роках під час Громадянської війни під керівництвом Нестора Махна. (таку назву повстанська армія одержала 1 вересня 1919 року після переформування) вела збройну боротьбу проти австро-угорської та німецької окупаційних армій, Гетьманату, Директорії, білогвардійців, окупаційних військ Радянської Росії.

меценат – багатий покровитель наук і мистецтв, особа, що безкорисливо матеріально підтримує розвиток культури, освіти, та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери і походить від прізвища римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям.

місячина – утримання, що надавалося в натуральному вигляді від поміщиків за шестиденну панщину безземельним кріпакам, у тому числі дворовим і включала в себе як продукти харчування, так і одяг, та була запроваджена в XVIII столітті, але особливо поширилася в XIX столітті, коли поміщикам, у зв'язку зі зростанням цін на зерно, стало вигідніше привласнити землі кріпаків.

мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а збройних сил та інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу.

Молдавський похід – військовий похід 1653 року Тимоша Хмельницького та Івана Богуна, який водив козацькі полки в похід на Молдавію, де було розгромлено армію Георгіци (був воєводою Молдови між 1653–1658 рр.) та його союзників.

монархія – форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (необмежена, абсолютна монархія) або частково (обмежена, конституційна монархія) належить одній особі – спадкоємному монархові.

Народний секретаріат – виконавчий орган Тимчасового ЦВК Рад України, був сформований у Харкові 30 грудня 1917 року російськими і місцевими більшовиками як український радянський уряд на протигагу до Української Центральної Ради та Генерального секретаріату УЦР–УНР.

народництво – ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60-х – 80-х роках 19 ст., і представники якого напряму виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антикріпосницьку програму з ідеалами утопічного соціалізму.

народовці – суспільно-політична течія серед молоді західноукраїнської інтелігенції ліберального напрямку, що виникла в 60-х роках 19 століття у Галичині, на Буковині та Закарпатті та проводила культурно-освітницьку роботу, організувала Товариство імені Шевченка у Львові (1873), українські інституції «Просвіта», «Руська Бесіда» та ін.

НАТО – Організація Північноатлантичного договору (ОПАД), «НАТО», або Північноатлантичний Альянс, ПАА (англ. North Atlantic Treaty Organization) – міжнародна політично-військова організація, створена 4 квітня 1949.

нацизм – націонал-соціалізм – політична ідеологія, яка була економічною і політичною доктриною Німеччини (у часи Третього рейху, термін вживався для позначення політичних течій також і в інших країнах, наприклад, в СРСР, де, по відношенню до встановленого у 1920-ті роки політичного режиму, також вживався термін «режим націонал-соціалізму».

націоналізм – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі.

націонал-комунізм – національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник 1917–20 рр. серед частини бездержавних народів колишньої Російської імперії, і його прибічники вважали, що створення комуністичної економіки приведе до знищення як соціального, так і національного гноблення.

національна валюта – грошова одиниця, що використовується як засіб розрахунку в торгових операціях країни.

національна ідея – акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основа національно-визвольних рухів, національної самосуверенізації.

НЕП – економічна політика, яка проводилася в Радянських республіках починаючи з 1921 року і була прийнята весною 1921 року X з'їздом РКП(б), змінивши політику «воєнного комунізму», що проводилася в ході Громадянської війни.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ – одне з виконавчо-адміністративних відомств (міністерств) уряду СРСР союзно-республіканського підпорядкування, що був створений 7 листопада 1917 р.; 19 березня 1946 р. перейменований на Міністерство внутрішніх справ СРСР.

облога Збаражжя – бої козацького війська під командуванням гетьмана Богдана Хмельницького і його союзників-татар на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III із оточенням під Збаражжям польським військом 30 червня – 12 серпня (за старим стилем) 1649.

ОВД – Організація Варшавський договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу підписано 14 травня 1955 року у Варшаві.

окупація – у військовій справі та в міжнародному праві тимчасове заняття збройними силами території супротивника.

орда – прийнято позначати суспільно-політичну військову структуру створену Чингіз-ханом у XIII ст.

панславізм – культурна і політична течія, ідеологія, поширена в державах, населених слов'янськими народами, в основі якої лежать ідеї про необхідність їх політичного об'єднання на основі етнічної, культурної та мовної спільності, що сформувалася в кінці XVIII – першій половині XIX століть.

паничина – відробіткова рента, одна з форм земельної ренти при феодальному способі виробництва і характеризується прикріпленням до землі безпосереднього виробника, особистою залежністю селянина від поміщика.

панищинно-кріпосницька система – базується на відробітковій ренті і характеризується прикріпленням до землі безпосереднього виробника, особистою залежністю селянина від поміщика.

пароплав – судно, що приводиться в рух паровою машиною або паровою турбіною.

патріотизм – є любов та відданість Батьківщині, прагненням своїми діями служити її інтересам.

Переяславська угода – **рада 1654 року** – загальна військова рада, скликана гетьманом Богданом Хмельницьким у місті Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) для вирішення питання про взаємовідносини між Військом Запорізьким та Московською державою.

печеніги – об'єднання тюркських та інших племен, що вперше згадується у 8 ст., востаннє етнонім печеніги згадується в угорських джерелах кінця 14 ст. — початку 15 ст.

політв'язень – особа, що перебуває під вартою або відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, а також спрямоване на примусове лікування, у справі якої є присутньою явна політична складова, наприклад, опозиція до чинної влади.

половці – (кумани, кипчаки) – дослівно «люди Поля», «люди полів», «люди степів», «степовики» та розглядаються як середньовічна народність тюркської мовної групи.

Полтавська битва – визначна баталія під час Великої Північної війни між арміями Карла XII та Петра I, і яка відбулася 27 червня (8 липня) 1709 року поблизу Полтави.

полюддя – (від «ходіння по людях») – збирання данини у формі натурального оброку (хутро, мед, зерно, гроші тощо) з підлеглого населення в Київській Русі, що його провадив кожної осені київський князь або його намісник і було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя.

посесійне господарство – умовне володіння людьми чи землями, надане промисловим підприємцям, переважно недворянського походження, в Російській імперії, у тому числі й в Україні, у XVIII–XIX століттях підприємці не мали права відчужувати робочу силу і землі від даного підприємства – в цьому й полягала умовність володіння, початок покладено указом Петра I в 1721 році, вона була формою поширення кріпацтва на сферу промисловості в період розвитку великої мануфактури.

Потсдамська конференція – конференція керівників трьох союзних держав-переможниць у Другій світовій війні – СРСР, США, Великої Британії, яка відбувалася від 17 липня до 2 серпня 1945 року, і на якій були прийняті рішення про денацифікацію, демілітаризацію, демократизацію Німеччини та її поділ на чотири зони окупації, знищення німецьких монополій, репарації, про західний кордон Польщі, про вступ СРСР у війну проти Японії та розглянуті інші питання.

православ'я – друга за чисельністю внутрішньо єдина християнська спільнота у світі, яка існує з часу її заснування Ісусом Христом та його апостолами і у рамках якої передається Священне Передання, важливою складовою якого є Святе Писання.

приватизаційний сертифікат – державний приватизаційний папір, який надає право власникові на одержання належної йому частини державного майна у вигляді акцій підприємств, що приватизуються.

приватизація – політика чи процес продажу або передачі державної чи суспільної власності (особливо націоналізованої промисловості) у руки приватних інвесторів.

продподаток – натуральний податок з селянських господарств, введений у країні замість продрозкладки, який було запроваджено за рішенням X з'їзду РКП(б) 1921 року під час переходу країни від політики воєнного комунізму до нової економічної політики.

промислове виробництво – технічно найдосконаліша галузь матеріального виробництва, основа індустріалізації економіки, яка має вирішальний вплив на розвиток продуктивних сил.

промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничого-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. і впродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США та Японію.

протекторат – форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи, коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

путч – заколот, збройний виступ групи змовників з метою вчинити державний переворот.

радгосп – (радянське господарство) – державне сільсько-господарське підприємство.

радикали – люди з такими духовними настановами і способом мислення, наслідком якого є дія, що послідовно і прямолінійно веде до наміченої мети, відкидаючи будь-який компроміс.

Раднарком – Рада Народних Комісарів – радянський уряд у 1917 – 1946 роках.

революція – швидка зміна встановленого політичного, соціального чи економічного порядку суспільства здебільшого насильницьким способом.

реєстр – упорядкована інформаційна система або спеціалізована база даних.

рейхскомісаріат – німецьке позначення адміністративно-територіальної одиниці на чолі з рейхскомісаром, і яке найчастіше використовувалося для позначення квазі-колоніальних територіальних одиниць, встановлених нацистською Німеччиною у деяких окупованих країнах під час Другої світової війни.

репресії – каральні заходи, покарання, вжиті державними органами – комплекс заходів з арештів, розстрілів і переселення великих мас людей.

референдум – в державному праві прийняття електоратом (виборцями) рішення з конституційних, законодавчих чи інших внутрішньо- чи зовнішньополітичних питань.

Ризький мирний договір – договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, який формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 років, санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею і Радянською Росією та фактично анулював Варшавський договір 1920.

Руїна – період історії України другої половини XVII століття, що відзначився розпадом української державності і загальним занепадом.

русофіли – мовно-літературна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у 1819–1930-х рр. і обстоювала національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з російським народом і Росією.

рядовичі – у Київській Русі – категорія феодално залежного населення, яке відбувало феодалні повинності на підставі певного договору (ряду) з паном у вотчині або сплачували данину, виконували дрібні господарські доручення.

сердюк – вояки найманих піхотних частин, що утримувалися гетьманами Війська Запорозького з другої половини 17– першої половини 18 століття і складали гвардію гетьмана.

синдикат – одна з форм капіталістичної монополії – договірне об'єднання підприємств, окремої галузі виробництва, що створювалося з метою захоплення ринку шляхом спільного збуту товарів за спільними цінами.

Січ – адміністративний та військовий центр запорозького козацтва.

слов'яни – велика група споріднених за мовою та культурою індоевропейських народів, що живуть у Східній і Центральній Європі та утворюють три гілки: східнослов'янську (українці, білоруси, росіяни), західнослов'янську (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, болгари, хорвати, словенці, боснійці, македонці, чорногорці).

смерд – член громади на Русі у XI–XV століттях, людина, позбавлена особистої свободи і власності.

Софія Київська – християнський собор в центрі Києва, пам'ятка української архітектури та монументального живопису 11–18 століть, одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі, історичний центр Київської митрополії.

соціалізм – політичне вчення протилежне капіталізмові, яке прагне змінити існуючі суспільні відносини з метою встановлення соціальної справедливості та законності, організований на цих принципах суспільний лад та політичний рух, який прагне створення цього суспільного ладу.

субкультури – сукупність культурних зразків, тісно пов'язаних з домінантною культурою і у той же час відмінних від неї.

суверенітет – це виключне право здійснювати владу у певній державі (рідше – на окремій території, над окремою групою осіб) незалежно від будь-кого.

театр "Березіль" – український театр-студія, заснований у 1922 році у Києві.

Тегеранська конференція – відбулась 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані, на якій вперше зібралась «Велика Трійка» – голова РНК СРСР Йосип Вісаріонович Сталін, президент США Франклін Делано Рузвельт та прем'єр міністр Великобританії Вінстон Леонард Спенсер-Черчилль, мала на меті розробку кінцевої стратегії боротьби проти Німеччини, основним питанням було відкриття другого фронту в Західній Європі, обговорювались питання про надання незалежності Ірану, про початок СРСР війни з Японією після розгрому нацистської Німеччини й де було закріплено за Радянським Союзом право в якості контрибуції приєднати до себе після перемоги частину Східної Пруссії.

тоталітарна система – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія.

ТСОЗ – Товариство спільної обробки землі – одна з форм колективізації сільського господарства, організувалися на добровільній основі для спільної обробки землі, яку селяни усуспільнювали, але залишали в приватній власності реманент (однак спільно ним користувалися), хату, присадибну площу та свійських тварин.

УГА – Українська Галицька армія – назва регулярної армії Західно-Української Народної Республіки.

Угорська криза – повстання 1956 року в Угорщині, придушене радянськими військами за участі органів державної безпеки Угорщини.

українізація – політичне просування і впровадження елементів української мови та української культури, в різних сферах суспільного життя, в 1920-30 рр. була складовим елементом загальносоюзної кампанії коренізації.

українофілія – термін, поширений з другої пол. XIX ст., на означення любові до України, українського народу, української культури.

уніати – Східні католицькі церкви – помісні католицькі церкви, що використовують у церковному житті один з східних літургійних обрядів.

унія – об'єднання держав, часто під короною єдиного монарха (персональна унія); назва міжнародних адміністративних союзів.

УНР – Українська Народна Республіка – українська держава, що існувала в 1917–1920 роках на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві.

УСРР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 1937 року Українська Соціалістична Радянська Республіка – УСРР) – радянська соціалістична держава, що існувала в 1919–1991 роках на території України.

УШПР – Український штаб партизанського руху – центр Руху Опору громадян Української РСР проти німецьких окупантів та їх союзників на території України у 1941–1944 роках, організований радянськими та партійними органами.

фашизм – спочатку самоназва правого руху в Італії під Беніто Муссоліні, який правив з 1922 по 1943 рр. – форма правління та радикальна авторитарна імперіалістична націоналістична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм та ідея постійної війни і панування.

федерація – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави мають певну юридично визначену політичну самостійність, чим відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць унітарної держави.

фільварок – у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у 14–19 століття панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж, за панщини у фільварках використовувалася праця кріпосних селян, пізніше – наймана.

хан – титул феодалних правителів у багатьох країнах Сходу, назва вождя, правителя і керівника в мовах степових племен Великого Степу, який згадується в найдавніших пам'ятках писемності, що відносяться до цих земель і який, у деяких народів продовжує вживатись і понині.

хлопомани – народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній Україні 50-ті–60-ті роки 19 століття, яка прагнула зближення з народом.

Хмельниччина – (Козацько-польська війна – Національно-визвольна війна українського народу) – назва історичного періоду 1648–1657 років та повстання під проводом Богдана Хмельницького, під час яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава «Військо Запорозьке» на чолі з гетьманом, що проіснувала до 1760-их років.

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії України – найвищий керівний колективний орган Комуністичної партії України.

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування (ЦШПР) – центральний орган управління партизанським рухом в СРСР за часів Великої Вітчизняної війни.

чайка – безпалубний плоскодонний човен запорізьких козаків XVI–XVII ст.

ЧК – Всеросійська надзвичайна комісія, скорочено ВЧК (від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия) – в 1917–1922 роках державно-політичний карний орган уряду «більшовиків» (на чолі з В.І.Леніним), створений за більшовицькою формулою для «боротьби з контрреволюцією і саботажем» і заснований Феліксом Едмундовичем Дзержинським у грудні 1917 року.

чумацький промисел – купецький, торгівельно-візницький промисел українців на землях Великого Степу від 15 століття до середини 19 століття.

шістдесятники – назва нової генерації (покоління) радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику в СРСР в другій половині 1950-х – у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років.

шляхта – провідний суспільний привілейований соціальний стан, форма аристократії у Польщі, Литві та Русі-Україні у 14–18 століттях.

Ялтинська конференція – вершинна дипломатична зустріч лідерів США, Великобританії й СРСР 4-11 лютого 1945 з метою вирішення питань закінчення Другої світової війни та повоєнного ладу, на якій ухвалили далекосяжні рішення про подальше ведення війни й повоєнний уклад міжнародних взаємин..

ярлик – грамота від сеньйора підлеглому, якою визнаються права підлеглого на володіння його підконтрольною територією, встановлює між надавачем і отримувачем стосунки «господар – слуга».

ярмарок – періодичні торги та місця, продавці й покупці з'їжджалися на ярмарок з різних сторін, у тому числі й з-за кордону.

Зміст

Вступ.....	3
Плани семінарських занять.....	6
Словник термінів.....	59

Методичне видання

Георгізов Григорій Михайлович

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

Підписано до друку 24.06.2014. Формат 60х84/16
Ум. Друк. Арк. 3,2. Тираж 300 пр. Зам. №4123

Видавець